

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	1A
'Aho	Pulelulu, 5 Sune 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Tauelangī Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosā Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 01A/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Pulelulu 05 Sune , 2019
Taimi : 10.00 pongipongi.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 01/2019: Komiti Tu’uma’u ki he Tali Folofola
Fika 05	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Lipooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu’uma’u ki he Tali Folofolá.....	7
Lipooti ‘a e Sea e Kōmiti Tali Folofola	8
Tokanga ke ngāue’aki fo’i lea fakalākoifie hono ngāue’aki lea fakalākoifua	8
Faka’uhinga ko e kehekehe hono ngāue’aki ‘o e fo’i lea “lakoifua” mo e “lākoifie”	8
Faka’uhinga ki he ngāue’aki e “lākoifua” he taimi ‘afio fakataha ai Tu’i mo e Kuini.....	9
Fokotu’u ke tali Tali Folofola ‘a e Kōmiti he ‘oku kehekehe faka’uhinga.....	10
Fokotu’u ke tali fokotu’u ke liliu ngāue’aki fo’i lea <i>fakalākoifua</i> ki he <i>fakalākoifie</i>	10
Tokanga ki hono alea’i Tali Folofola te’eki a’u ki he Tu’i.....	11
Poupou mahu’inga ke napangapangamalie felingiaki fakakaukau ‘a e ongo fa’ahi	12
Tui e Kōmiti ‘osi napangapangamālie ‘enua Tali Folofola.....	12
Fokotu’u ke tali ‘a e Tali Folofola e Kōmiti kae fai mo alea’i Patiseti.....	13
Ngaahi fokotu’u fekau’aki mo e Tali Folofola ‘a e Kōmiti	14
Tokanga ki he tālanga’i kakano e Tali Folofola kae tukuhifo ki he Kōmiti ‘oku ‘ikai fakamafola.....	14
Taukave ko e Tali Folofola ke fai pē fakatatau ki he Tō Folofola	14
Poupou ke fakalelei’i kakano e tohi Tali Folofola he Kōmiti pea toki ‘omai ki Fale Alea	15
Fokotu’u koe’uhi ko e si’i taimi ke alea’i Patiseti ke tali ā Tali Tō Folofola	15
Poupou ki he fokotu’u Minisita Pa’anga pea ke fetongi’aki e “ki ha” e “ki he”	16
Tokanga ‘e tomu’a a’u e To Folofola ia ki he kakai te’eki ke a’u ki he Tu’i	16
Fokotu’u ke liliu fakalea Tali Folofola mei he Palēmia Le’ole’o	18
Fokotu’u ke ‘ai ha founa pau ke tālanga’i ‘aki tali To Folofola	18
Fakafoki ‘Eiki Minisita Pa’anga ‘ene fokotu’u ki he Tali Folofola.....	19
Tui ‘oku pelepelengesi ke alea’i he Fale pea fakamafola ‘a e tali Tō Folofola	20
Tokanga ka liliu “ki he vīsone” hangē hano fakatonutonu atu hala ma’u ‘a e Tu’i.....	20
Faka’uhinga ‘Eiki Sea ki he fokotu’u mei he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o	25
Ke ngāue’aki pē fakalea tali To Folofola fakatatau ki he fakalea e To Folofola Tu’i	26

Tokanga ki he faikehekehe ‘a e “ha” mei he fo’i lea ko e “he”	27
Fokotu’u ke tali e To Folofola na’e fakahū mai mei he Kōmiti.....	27
Fokotu’u ke fakalahi tali palakalafi 3 Tali Folofola ke fakafetaulaki’i e ngāue Fale ki he vīsone	29
Fokotu’u mahino pē vīsone Pule’anga kae tali e Tali Tō Folofola he ‘oku faka’ofa’ofa	32
Faka’ikai’i ‘oku fakangali lelei pē ‘a e Tali Tō Folofola ‘a e Kōmiti Tali Folofola.....	34
Taukave ‘ikai ha vīsone ‘e pau he ngāue’aki ‘a e fo’i lea “ki ha”	34
Fokotu’u tānaki atu “ke hā mahino ‘a e vīsone ngāue” fakatatau ki he Tō Folofola	35
Pālōti’i tali Lipooti e Kōmiti Tali Folofola & ongo fakatonutonu ki he tohi Tali TōFolofola .	36
Kelesi.....	37
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga	38

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu 5 ‘o Sune 2019

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Tokoni: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

Lotu

‘Eiki Sea: Laumālie Hou’eiki, kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, Pōhiva tataki mai ‘etau lotu he pongipongí ní.

(*Na’e tataki e lotu ‘o e pongipongí ní ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, Dr. Pōhiva Tu’i’onetoa.*)

<002>

Taimi: 1005-1010

(*Na’e kei hoko atu pē ‘a e lotu na’e tataki ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga*)

<004>

Taimi: 1010-1015

(*Na’e kei hoko atu pē ‘a e lotu na’e tataki ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga*)

<005>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia, mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ni ki he pongipongi ni. ‘Aho Pulelulu, ‘aho 5 ‘o Sune, 2019.

(*Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale*)

<006>

Taimi: 1020-1025

Poaki

Kalake Tēpile : ... 'Eiki Sea, ko e ngata'anga ē tali ui e Falé, ko e 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga, Tute, Polisi & Ngāue Tāmate Afi 'oku poaki mai, pehē kia 'Eiki Nōpele Fusitu'a, poaki mai pea mo 'Akosita Lavulavu 'oku poaki mai. Ko e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai taliuí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē 'Eiki Sea. Mālō.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tongá Tama Tu'í Tupou VI, kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he Hou'eiki 'o e fonuá, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'ó 'Eiki Tokoni Palēmiá, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou'eiki. Mou 'osi mea'i pē ko 'etau 'asenita ngāué, 'oku nounou, taha pē, ko e Lipooti Fika 1/2019 mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Tali Folofolá. 'Oku fokotu'u mai 'e he Kōmiti ko ení, 'a 'enau Lipooti pea kuo 'osi fakakakato 'enau ngāué. Ko e Sea 'o e Kōmiti ko ení ko e Tokoni Seá *Lord* Tu'ilakepa. Kimu'a pea u kole ange ki he Sea 'o e Kōmiti ke lipooti mai 'enau talí, te u kole ki he Kalaké ke lau mai e Lipooti. Kalake!

Kalake Tēpile : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, 'Eiki Tokoni Palēmia pea mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Falé kae 'atā ke fakahoko hono lau 'o e Lipooti Fika 1/2009 Kōmiti Fili 'a e Fale Aleá ki he Tali 'o e Tō Folofola.

Lipooti Fika 1/2019 Kōmiti Tu'uma'u ki he Tali Folofolá

'Aho 5 Sune, 2019

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

'Eiki Sea,

'Oku fakahoko atu ki he Feitu'ú na 'a e Lipooti Fika 1/2019, 'a e Kōmiti Fili 'a e Fale Aleá ki he Tali Tō Folofolá 'i hono Huufi 'o e Fale Aleá ki he ta'u faka-Fale Alea, 2019/2020. 'Oku fakahū atu heni 'a e Lipooti Fika 1/2019 'a e Kōmiti, ke me'a ki ai 'a e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

Lord Tu'ilakepa
(Sea Kōmiti Fili 'a e Fale Alea ki he Tali Tō Folofola)

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lipooti ‘a e Sea e Kōmiti Tali Folofola

Lord Tu’ilakepa : Tapu pē mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Kapineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé, pea pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'uma'ā 'a e kau ngāue. Fakatapu atu foki ki he kakai he ngaluopé 'Eiki Sea 'oku nau me'a mai he ngaluopé, koe'uhí ki he fakahoko e Fale Alea 'o e 2019. 'Eiki Sea, tau fakafeta'i pē ki he 'Otua he laumālie lelei e Feitu'ú na kae 'uma'ā e kau Mēmipa kotoa 'o tau a'u mai ki he pongipongi fakakoloa ko eni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ko e fatongia ko ia na'a ke vahe mai ki he motu'á ni, pea mo e ni'ihí 'o e kau Mēmipa 'o e Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. Ko 'ene lava lelei eni e ngāue, hangē ko ia ko e me'a ko ia na'e lau 'e he Kalake. Kapau te mou me'a hifo pē Fakafofonga, ko e ki'i fakamā'opo'opo pē ena e tohí, na'e ngāue ki ai e Kōmiti 'Eiki Sea, mei he uike kuo 'osí 'o a'u mai ki 'aneafi 'Eiki Sea, pea ko 'ene lavá ia tukuatu ki he Feitu'ú na pea mo e Fale 'eiki ko e hā ha'amou tu'utu'uni ke fakahoko 'etau ngāue 'Eiki Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Mālō. Me'a mai Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Tokanga ke ngāue'aki fo'i lea fakalākoifie hono ngāue'aki lea fakalākoifua

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi mo e lotu lelei 'a e Minisitā Pa'anga ke fakalaolao mo fakalaumālie lelei e Feitu'ú na, pehē ki he Tokoni Palēmia. Mo'oni 'aupito e Minisitā, ko Sisu pē e me'a kātoa, tonu ai e ngaahi me'a 'oku 'ikai malavá mo e me'a 'e ta'emalava. Sea, ko 'eku ki'i tokoni pē 'aku ia kae toki tokoni mai 'eku faiakó 'a e Minisitā Akó pē 'e tonu pē hala 'a e fakafuofua 'a e motu'á ni, ki he tu'u ko ia 'a e fakalākoifuá. Pē 'oku tonu 'ene tu'u he palakalafi 'uluaki 'o e 'uluaki peesi 'o e Tali Folofolá, pē 'oku tonu ange 'a e fakalākoii...

<008>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'i'āfitu: ... fie. Ko ia pē Sea 'eku ki'i fakahoha'a kae tokoni mai e 'Eiki Minisitā Akó mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Faka'uhinga ko e kehekehe hono ngāue'aki 'o e fo'i lea "lakoifua" mo e "lākoifie"

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tongá tapu mo e Palēmia Le'ole'ó kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Nōpele e fonuá tapu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi fakakoloa 'oku fai ma'á e Fale 'eiki ni tau kamata to'u Fale Alea 'i he pongipongi ko 'ení.

Hou'eiki mou mea'i pē 'a e lea tau ngaue'aki kia Tupou kapau 'oku 'āfio 'a Tupou pea te fakataufolofola hangatonu atu kae 'āfio mai pea 'oku tau ngaue'aki e fo'i lea ko e **fakalākoifua** ko e lākoifua. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'āfio 'a Tupou 'i he feitu'u ko iá pea 'oku tau ngaue'aki leva e fo'i lea ko e lākoifie. Ko e lākoifuá 'oku 'āfio ai 'a Tupou, ko e **lākoifié** 'oku 'ikai 'āfio ai 'a

Tupou. Mālō. Pea ko e folofola ko ení ko ‘Ene ‘Afīō ‘oku ‘āfio ki he tohi. Ko e tohi ko e ‘uhinga ia ‘emau ngaue'aki e fo'i lea ko e lākoifua, **lākoifuá** ‘oku ‘afio ai ‘a Tupou, **lākoifié** ‘oku ‘ikai ‘āfio ai ‘a Tupou. Mālō Sea.

Vātau Hui: Sea ka u ...

‘Eiki Sea: Fakafofonga ongo Niua.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá tapu mo e Hou'eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afīō, tapu mo e Hou'eiki Kapinetí pehē ‘a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga ‘a e Kakai. Sea kae tuku mu'a ke u fakalavelave atu ki he tohi ko ení. ‘Oku ‘i ai e ‘ofa lahi atu Sea mālō mu'a e kei laumālie lelei ‘a e Feitu'ú na ma'u ho seá ki he faha'ita'u faka-Fale Alea ‘o e ta'u ko ení. Pea ‘oku ou tui ko e fakakoloa ia e hiki fononga ‘oku tau fai lotu lelei kuo fai he ‘e Minisitā Pa'angá pea tau kai mo inu ai he ‘aho ni.

Faka'uhinga ki he ngāue'aki e “lākoifua” he taimi ‘afio fakataha ai Tu'i mo e Kuini

Sea ko e tu'u ‘a e motu'a ni ia ke u kau pē he pou pou ki he fo'i lea ko eni ko e fakalākoifua lelei ‘a e ‘Afio na. Ko e me'a ‘oku me'a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā mo'oni ‘aupito pē ‘a e me'a ‘a e Minisitā pea ‘oku ou tui au te tau ma'u kehekehe pē foki. Ko e tohi ē taha ko e tohi foki eni ia ‘e taha ko u ma'u ia ‘e au ‘a e tohi ko iá. ‘Oku, pea ko u tui mahalo ‘oku kehekehe pē ai ‘a e ngaahi tohi Tala ‘o Tongá. Ko e **fakalākoifuá** kapau ‘oku toko ua ‘i he ma'u ‘a e motu'a ko ení. Ka toko ua mālō e lākoifua ‘a e Feitu'ú na ‘a ia ko e Tu'i pea mo e Ta'ahine Kuini kapau ‘oku na ‘āfio ai. Mālō e lākoifie ‘a e ‘Afio na, ‘uhinga ia ki he Tama Tu'í. Ko e ma'u ia ‘a e motu'a ni Sea pea ko u tui mahalo ko e anga ē ‘o e me'a ‘oku me'a ki ai e ‘Eiki Minisitā ka ko e me'a ia ‘oku fakakaukau ki ai e motu'a ni pea mo e fo'i lea ko ení ‘i he me'a ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘o Vava'u ko e anga ia ‘o ‘eku ma'u ‘aku ki he fo'i lea ni Sea. Ko ia pē Sea mālō.

‘Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Nōpele ongo, ‘a Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Mālō ‘Eiki Sea e to e ma'u ‘eku faingamālie. Ko u tu'u pē ‘aku ‘Eiki Sea ke u fakahoko atu ‘a ‘emau ngāué. Ko e me'a ia ko ē na'e ‘oange ai ‘a e Minisitā Akó ki he tali folofolá ‘Eiki Sea mahu'inga ‘aupito ka ko ‘eku kole atu ‘Eiki Sea fēfē mu'a ke tau hoko atu mu'a kae tuku e ongo faiakó ia ke na toki veipā naua ‘āmui. Pea mo e taha tuku ho talahu'i ki he Minisitā Akó *student* ka tau hoko atu mu'a ‘Eiki Sea koe'uhí he ‘oku ‘i ai e ngāue lahi ‘oku totonu ke fai mo fai ko ‘ene tali e folofolá foki mai pea tau hoko atu leva ki he tangata'eiki faifekau ko e Minisitā ‘a ē na'e me'a he pongipongi ni ‘Eiki Sea. Mahalo ko e fo'i nota mahu'inga taha ia ‘oku fiema'u he kakai ‘o e fonuá ke tau fanongo ki aí ‘a e pa'anga ‘oku teuteu ke vahe e fonuá ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea fokotu'u atu ko u pou pou lahi ki he Minisitā Akó mo ‘ene me'a mai he 'emau kōmití. Kōmiti tau foki ki Fale pea tau lotu taha mu'a na'a tau to e ō atu ‘o tō kehekehe ‘o hangē ko e ‘ū kōmiti ko ē. Pongipongi ni ‘Eiki Sea mau lotu taha ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke mau to e loto ke liliu. Ke mau to e fakafekiki, ko e Minisitā Ako 'oku me'a mai ko ē. Pea ko ia na'a ne fai 'a e me'a mai ki he fo'i lea ko eni. Sea, pea 'oku mau tukulolo atu Sea. Fokotu'u atu. Ka tau hoko atu 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Vava'u 15!

Fokotu'u ke tali Tali Folofola 'a e Kōmiti he 'oku kehekehe faka'uhinga

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea. Ko e 'u 'uhinga eni ia kuo 'omai. Kehe 'a e 'uhinga ia 'a e tokotaha. Pea kehe 'a e 'uhinga 'a e tokotaha. Ka 'oku 'uhinga kātōa pē 'a e fo'i lea ki he tokotaha. Pea ko u pehē. Fokotu'u atu ke tau tali mu'a Sea, 'a e Līpooti ni mo e Tali Folofola, ka e 'ave he 'oku 'uhinga lōua pē 'a e ongo fo'i lea. Ka 'oku 'uhinga kehekehe hono 'omai 'e he tokotaha ko ē. Kehe 'a e tokotaha ko ē. Ka e 'uhinga kātōa pē ki he tokotaha. Ko ia, ko u fokotu'u atu ke tali mu'a 'a e tohi ko eni, ka tau hoko atu. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki! Ko e fokotu'u eni mei he Sea 'o e Kōmiti, pea 'oku poupou mai ki ai 'a Vava'u 15, ke tau tali. Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai, 'Eua. Kātaki 'o fetongi ange homo *sign* ke Fakafofonga 'Eua.

Lord Nuku: 'Oku hangē pē ko e me'a ko ena na'e 'oatu 'e he Fakafofonga Fika 15 ko e kau palōfita tatau pē. Ka e 'ai pē ke toki fe'unu'aki. Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea. Ko e fo'i lea ko eni. Ko e fo'i lea ko eni 'Eiki Sea. 'Osi tālāngā'i mei he Fale ni, mei he to'u Fale Alea ki he to'u Fale Alea. 'O a'u mai ki he to'u Fale Alea ko eni 'o e kuohili. 'A e **fakalākoifua** mo e **lākoifie**. Ko e ma'u ko eni 'a e motu'a ni, ki he tālāngā'i mei he mātu'a na'a nau hanga 'o kamata mai 'a e me'a ni. Ko e **fakalākoifuá** ko e fakatafolofola hangatonu ki he Tu'i. Pea kapau leva ko e faitohi. 'Oku **fakalakoifie** pē ia Sea. Kapau te ke kumi ki he 'u tali folofola 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu 'o a'u mai ki he ta'u kuo 'osi, na'e ngāue'aki pē ia. Pea 'oku 'ikai ke u tui au 'Eiki Sea. Ko e 'uhingá, ko e fo'i lea 'oku tatau pē.

Sea, 'ai 'etau kamata ke tonu, kae tonu 'a e me'a hono kotoa pē. Ko e 'uhinga ko u poupou atu ki he Nōpele ko ia 'o Vava'u Fika 2. Liliu! Neongo 'oku 'i ai 'a e ta'efiemālie ia ki he tali Folofola, 'i he anga hono fakafōtungā 'Eiki Sea. Ka ko u kole atu tau liliu 'a e me'a ki he 'ene tonu. **Fakalākoifie**, he ko e angamaheni ia 'a e Fale ni, mei he ta'u ki he ta'u, 'o a'u mai ki he ta'u kuohili. Ko e fo'i liliu ko eni 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u tui ki ai. 'Ai 'a e me'a 'oku tonu, pea 'ai ia ke tau ngāue 'aki. Mālō Sea.

Fokotu'u ke tali fokotu'u ke liliu ngāue'aki fo'i lea fakalākoifua ki he fakalākoifie

Lord Tu'ilakepa: Sea! Fakamolemole, pē he'eku to e tu'u hake ki 'olunga Sea! Fai ha'o Tu'utu'uni. Kapau ko e me'a ia 'oku loto ki ai 'a e Fale 'eiki ni. Ko 'emau lele pē mautolu 'i he fili mai 'e he Feitu'u na koe'uhi ke fakahoko homau fatongia. Hangē pē ko e me'a na'e kole mai 'e he 'Eiki Minisitā Ako. Ko homau loto ena. Me'a ia 'a e Fale. Kapau 'oku mou me'a ki ai ke

liliu, he na'a mau vakai pē e 'u tafa'aki kotoa. Kae tautautefito ki he fo'ilea ko eni. Mo'oni 'aupito. 'aupito. Loto kotoa pē Sea, ke liliu. Liliu mu'a, he 'oku 'ikai hano kovi hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Fika 15. 'Oku 'uhinga pē ki he tokotaha tatau 'Eiki Sea. (Hūfanga he fakatapu) ka tau hoko atu 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele. Pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā. Pea pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hangē ko e lotu na'e fai tau fakafeta'i kotoa pē 'i he'etau a'usia mai 'a e pongipongi ko eni pea mo e kamata 'a e to'u Fale Alea ko eni.

Sea! 'Oku 'ikai ke u to e fu'u hoha'a au ki he Tongá. Ko e faiako ē mo 'ene tamasi'i ako, 'oku 'ikai ke na fu'u loko tatau kināua. Te u tokanga ki he *content, content* 'o e fo'i kakano 'o e fo'i tohi. Pea ko u tokanga ki he palakalafi hono tolu, 'Eiki Sea. 'A e laine 'uluaki pē. 'A ia 'oku fakalea pehē. " **'Oku mau tukupā ...**

<004>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ki he ngāue 'osikiavelenga fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki ki ha vīsone ngāue ki hono langa hake mo hākeaki'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua."

Ko 'eku kolé ke ki'i liliu mu'a ki he anga ko eni. **'Oku mau tukupā ke,** pea hoko atu eni, **ke kei hoko atu 'a e ngāue 'osikiavelenga fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki ke ngāue'i 'a e vīsone,** pea ko e **ke ngāue'i** pea laine'i tamate'i kotoa 'a e toenga 'o e sētesi kae fetongi 'aki 'a e ngaahi fo'i lea ko eni. Ke ngāue'i 'a e vīsone 'o e palani ngāue fakalalakaka 'a e Pule'anga Tonga, 2015/2025, pea kapau 'e *bracket* atu ai pē (TSDF 2), **ke pātoloaki 'a e fakalalakaka ke a'usia 'e he Tonga kotoa ha tu'unga mo'ui 'oku lelei ange** pea 'ikai li'ekina ha taha.

Ko 'eku fakatonga ia 'a e taumu'a 'o e palani fakalalakaka 'oku pehē, a *more progressive Tonga supporting higher quality of life for all.* Pea ko e tahá Sea ko e palani fakalalakaka kuo 'osi tali ia 'e he Fale ni, pea mo hono taumu'a mo hono vīsone, kā 'oku tau hanga 'o fakahoko pē ki he tama tau kei hokohoko atu, 'e 'i ai hono fanga ki'i fakaikiiki ia 'o'ona mahalo te tau kehekehe ai, 'i he anga hono fakahoko, kā ko e fo'i taumu'a 'o e palani fakalalakaka 'oku kei tatau pē ia Sea. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Ki'i *point of order* pē Sea. Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 3.

Tokanga ki hono alea'i Tali Folofola te'eki a'u ki he Tu'i

Siaosi Sovaleni: Hou'eiki ko e anga pē me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni Sea kapau leva 'e lahi 'a e fakatonutonu pea 'oku tonu ke to e tuku hifo pē ā ki he Kōmiti 'a e lipooti ko eni he ko e

‘uhinga he te tau talanoa’i ‘etautolu ‘a e tali ki he Tō Folofola ia ‘o ‘ilo ia ‘e he kāinga Tonga kotoa pē ‘oku te’eki ai ke ‘afio ki ai ‘a e Tama Tu’i. Pea kapau leva ‘oku lahí fokotu’u atu ia Sea, tau to e mālōlō ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘ene fakatonutonu alea’i ‘e he kōmiti he ‘e ‘osi ange ‘a e me’a tetau lau kotoa ‘etautolu ‘a e tali Folofola, ‘o ‘ilo’i ia ‘e he taha kotoa pē ‘oku te’eki ai ke ‘afio’i ia ‘e he Tama Tu’i. Mālō Sea.

Poupou mahu’inga ke napangapangamalie felingiaki fakakaukau ‘a e ongo fa’ahi

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu kātaki. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa. Ko e ki’i tokoni atu pē ko e taumu’a foki ia ‘o e Fale ni ke fai ha ngāue ha kōmiti ‘a e Fale pea ‘ohake ki he Fale ni ke tau lava ‘o fepōtalanoa’aki ‘o fehā’aki mo e feme’a’aki ke tau felingiaki atu ‘a e ngaahi fakakaukau, pea kā hili ia pea kapau ‘oku to e fiema’u ke foki ‘a e kōmiti ko eni ke nau hanga ‘o fakamā’opo’opo kotoa ‘a e ngaahi fakakaukau, pea toki to e fakafoki mai, kā ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘etau feme’a’aki ‘i he Fale ni ‘i he houa ni, koe’uhí ke ‘oatu ‘a e ngaahi fakakaukau kotoa, pea toki lava leva ‘etau kōmiti ‘o fakamā’opo’opo pea to e fakafoki mai pea tau tali kā ‘oku ou poupou atu pē ki he fakakaukau.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu pē Sea. Sea ko e ‘uhinga ‘o e ‘ai ko eni ‘a e kōmiti mo hono ngaahi mēmipa, toko ua mei he Minisitā, ua mei he Kakai, ua mei he Hou’eiki ke ‘oatu ai ‘etau ngaahi fakakaukau ‘o fai ai ‘enau faitu’utu’uni ai pē ko e hā ‘a e tali Folofola ‘oku lelei mo taau pea ‘omai leva ki he Fale ni. ‘Oku ‘ikai ko e ‘omai ia ke tau ‘uluaki lau ‘etautolu tali Folofola ‘i he Fale ni, pea toki ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio, mālō Sea.

Tui e Kōmiti ‘osi napangapangamālie ‘enau Tali Folofola

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, fakamolemole pē ‘i he toutou tu’u koe’uhí ko ‘etau tu’utu’uní, kā ‘oku ou kole pē mu’a ke u hūfanga atu ‘i he fatongia ko e Sea na’e fili au ‘e he kōmiti ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he fofonga ‘o e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, mālie lahi ‘aupito Hou’eiki Pule’anga ho’omou fo’i ‘ai ‘i he pongipongi ni, ‘oku ou kole atu mu’a ke tali ‘emau lipooti, ko e lipooti eni ia ‘a e Fale Alea, ‘oku ‘ikai ko ha lipooti eni ia ke kau ai ‘a e fakalalakaka ‘a e Pule’anga hou’eiki fakamolemole ‘Eiki Sea. Na’a mau ‘osi vakai’i ‘emautolu ‘a e tafa’aki ko ena pea mo e ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu’ilakepa: ... ‘Eiki Minisitā Akó, pea ‘oku mau tui, ‘Eiki Sea, tali pē e me’a ko ē na’e folofola mai ‘Ene ‘Afio, pea tau fakafoki ki ai, ‘Eiki Sea. Ko e fo’i me’a fo’ou eni ia ‘oku ‘omaí. Hou’eiki Pule’anga, toki ‘ai ha’amou tali folofola ‘amoutolu ‘o fokotu’u atu ho’omou taumu’a mo ho’omou ngāue ‘a moutolú ki he ‘Ene ‘Afio. Taimi ni, ko e me’a na’a mou ‘omai heni, pea ‘oku fakahoa pē mo e folofolá, ‘Eiki Sea.

Sea, ‘oku napangapangamālie ‘emau tali folofolá, taau mo fe’unga, fakafehoanaki pea mo e tu’unga ‘o e ‘aho ni, ‘Eiki Sea, ‘oku ke ‘osi mea’i. ‘Ikai ke u to e lave ki ai, ‘Eiki Sea, he ‘oku tōkehekehe e kakai ‘o e fonuá, koe’uhí he na’e fetuukuaki, pea ko e me’a ‘oku ou fie pole atu aí, ‘ikai ke u fie lave ki ai, ‘Eiki Sea hoko atu, toki ‘ai ha’amou tali folofola, Hou’eiki Pule’anga, ‘o fa’o kotoa

hūfanga he fakatapu, ho'omou me'a 'oku mou me'a ki ai, mo ho'omou palani ngāue 'o 'ave ko e tali folofola pē 'a e Pule'angá. Tali folofola eni ia 'a e Feitu'u na, 'Eiki Sea, na'a ke kole mai ke mau o 'o 'ai. Ka 'oku ou fokotu'u atu, Hou'eiki. Mou laumālie lelei, liliu e me'a ko ē 'oku loto ki ai e ongo Hou'eiki Nōpelé, 'ikai ke 'i ai hano kovi 'ona. 'Osi ko iá, pea 'ai ā ka tau 'unu ki he Patiseti, he ko e me'a ia 'oku mahu'inga tahá, ko e me'a 'oku hā, melie pē 'oku lole'ia e kakai e fonuá ke nau fanongo, hūfanga he fakatapu, ki he me'a ko eni ko e patiseti e fonuá.

Minisitā Ako 'oku ou pou pou atu ki he me'a na'a ke fa'u he'etau lipooti, ka tau hoko atu, 'Eiki Sea, ka tau fakanounou, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai, 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na, pea 'oku 'i ai e faka'apa'apa lahi 'aupito ki he ngāue ko eni kuo fai 'e he Kōmiti na'e filí. Ka ko e anga e fakakaukau ma'ulalo 'a e motu'a ni, te nau me'a 'o fai e ngāue, pea nau me'a mai ki heni 'o 'omai ke tau vakai ki ai. Ko e tangata pē kitautolu, 'oku 'i ai pē 'a e faingamālie ke tau to e ki'i vakai ki ai, na'a 'i ai ha me'a ke fakalelei'i. Pea kapau ko e 'osi ange pē ia kuo tau pehē pē 'etautolu, 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia ke fakalelei'i, pea 'oku faka'ofa'ofa pē ia, ka 'oku 'ikai ke pehē ni, Sea, ke ta'ofi ai 'etau tokanga ki he'etau ngāue 'oku fai.

Fokotu'u ke tali 'a e Tali Folofola e Kōmiti kae fai mo alea'i Patiseti

Lord Tu'ilakepa: Sea, Minisitā fakamolemole, 'ikai ke u fie ngāue'aki e lea fakatonutonu, he kuo hoko e fo'i lea ko ia, hangē ha fo'i lea ko ē 'oku ou loto mamahi ke u fakatonutonu'i 'eku halá. Ko 'eku fie tokoni atu pē ki he Feitu'u na. Fēfē mu'a ke tau tali, koe'uhí ka tau hoko ... Kae toki 'ai ho'o palani ngāue ko ē 'oku ke fokotu'u mai, 'a e Pule'angá, 'i ha'amou toki fefolofolai mo 'Ene 'Afíó. Mo'oni 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki ai. 'Omi ki he Fale ni, ka 'oku fo'ou kia mautolu ia 'a e ki'i fo'i fakahū fakaeloto ko ena 'oku 'omai mei he tafa'aki e Pule'angá. Ko e tali fakalūkufua eni ia ki he Fale Aleá, fakalūkufua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ko 'eku kole atu pē pe ko e fakatonutonu eni pē ko e hā, he ko e taimi ia 'oku kei fai ai 'eku ki'i fakama'ala'alá. 'E to e fakamalanga ke to e lōloa.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e me'a ia na'a ku kole atu ai, pea ke ki'i fakalongolongo hifo, tapu mo e Feitu'u na, ka u kole pē ke u tokoni. Ko e fakatonutonu, 'oku 'ikai ko ha fo'i lea, Sea, 'oku fa'a sai, he koe'uhí he 'e faifai pea tuputāmaki 'a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke lava, 'oku tui 'oku tali ho'o kole tokoní. Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Pea ko 'eku tokoní, 'Eiki Sea. Minisitā, 'oua te ke to e fakalōloa ka tau fai mo 'ai ka tau hoko atu ki ho'o patisetí. He 'oku mau tali atu ki ho'o patisetí ke tau fanongo ho'o malanga. Te ke malanga he uike ni, mahalo 'oku 'ikai ke mea'i 'e he Fale ni, 'Eiki Sea, ko e hā e lōloa e ni'ihi te nau me'a atu 'o 'ave e tali folofolá, he kuo pau ke 'i ai hatau taimi, 'Eiki Sea. Fakapapau'i pē 'oku i Tonga ni 'a 'Ene 'Afíó, pē 'oku 'i muli, pē ko e hā ha founa te tau ngāue'aki ia, 'Eiki Sea, pea toe pē 'a e uike 'e 3 pe 2, pea tau pehē ke tau alea'i e patiseti ko ení, 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke tau ongo'i 'oku totonu ke ma'u ai 'a e lelei, 'i ha taimi nounou hono alea'i e patiseti

ko ení, 'Eiki Sea. Kuo mateuteu e kau Mēmipa ke nau fai ha fehu'i, koe'uhí ko e taimi'a e Minisitā, kuo pau ke malanga 'o ta'efakangatangata, 'Eiki Sea, 'o fakatatau mo ho'otu'utu'uni. Ka 'oku ou fokotu'u atu, 'Eiki Sea. Tau tali mu'a ka ke fili e ni'ihi ke nau me'a atu 'o 'ave ho'otu'utu'utu'uni, 'Eiki Sea. Mālō.

Ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e Tali Folofola 'a e Kōmiti

'Eiki Sea: Hou'eiki, te u fakamanatu atu pē ki he Falé, ko e 'īsiu 'oku ua. Na'e fokotu'u mai 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Euá, **ke fakafetongi e fakalākoifua, ka tau ngāue'aki e fakalākoifie,** koe'uhí pē 'i he ma'u ko ē 'a e Fakafofonga Nōpele 'Euá, ko e kongā na'e ngāue'aki he kuo hilí, ngaahi tohi na'e ngāue'aki he kuo hilí. Ko ia, Fakafofonga Nōpele 'Eua?

Lord Nuku: Ko ia, Sea.

'Eiki Sea: Ko ia, ka te u hoko atu. Ko e 'īsiu hono uá, 'oku 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku 'i ai 'ene tānaki fo'ou ki he tohí, pea na'e 'i ai e fokotu'u mai mei he Fakafofonga Tongatapu 3, ke fakafoki e fokotu'u ko ē mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá ki he Kōmiti ke nau fakakau...

<006>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Sea : ... 'i he tohí 'o kapau 'e tali 'e he Falé ko e me'a ia te tau hoko atu ki ai. Hou'eiki, kole atu ke mou tokoni mai. Ko e *issue* 'e ua ke tau solova'i pē fakafoki fakatoloua pē 'a e ongo *issue* ko ení ki he Kōmiti ke nau fakalei'i mai ki he Falé pē te tau tālanga'i 'o tu'utu'utu'utu'uni pē he 'ahó ni, hangē ko e fokotu'u mai mei he Sea Nōpele Vava'u. Tongatapu 3 me'a mai.

Tokanga ki he tālanga'i kakano e Tali Folofola kae tukuhifo ki he Kōmiti 'oku 'ikai fakamafola

Siaosi Sovaleni : Sea, mālō e ma'u faingamālie. Tapu mo e Feitu'ú na tapu mo e Fale. Na'e 'uhinga pē e fokotu'u 'a e motu'á ni Sea 'anenaí, ko e 'uhingá, kapau leva te tau tālanga'i 'a e kakano 'o e tohí, pea 'oku sai ange ke tuku pē ki he Kōmiti he 'oku 'ikai ke *broadcast*. Pea kapau leva 'oku ou pou pou au ki ai. Kapau 'oku tau tali pē 'a e tohí, hangē ko hono 'omai 'e he Kōmiti, pea tau 'unu atu ai kimu'a ai Sea mālō.

'Eiki Sea : Vava'u 15.

Taukave ko e Tali Folofola ke fai pē fakatatau ki he Tō Folofola

Sāmiu Vaipulu : Tapu mo e Feitu'ú na Sea mo e Hou'eiki 'o e Fale. Kātaki pē Sea he to e tu'utu'utu'utu'uni. Ko e lavelave pē 'a e motu'á ni ia 'Eiki Sea, ko e tali ko eni na'e fai 'e he Kōmiti, fakatatau pē ia ki he Tō Folofola ko ē na'e 'omai. Pea 'oku ou tui pē au ki he me'a ko ia 'oku fokotu'u mai 'e he Minisitā Pa'angá, kae kātaki fakamolemole na'e 'ikai ke 'i ai ha Folofola pehē ia felāve'i mo e *SDP* fiha koā mo e me'a ko ia. Kole fakamolemole atu, ke 'ai pē mu'a fakatatau ki he Folofola ko ē na'e 'omai, hangē pē ko ia kuo 'osi 'omai ki he Falé ni 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Poupou ke fakalelei'i kakano e tohi Tali Folofola he Kōmiti pea toki 'omai ki Fale Alea

Lord Nuku : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko e fakahoha'a ko ē 'a e motu'á ni ia fekau'aki pē mo e Tali Folofolá, 'oku ou tui au ia, 'oku ou poupou ki he me'a ko ia na'e fokotu'u mai 'e he Fika 3. Kuo tau hanga 'etautolu 'o tālanga'i 'a e kakano ko ē 'o e tohi heni, te'eki ke a'u ia ki he 'Ene 'Afio. Ko e me'a ia 'oku tonu ke fai ai pē 'e he Kōmití, he koe'uhí ko e Tali e Folofola 'Ene 'Afio. Ko hono uá Sea, ko e Folofola ko ia 'Ene 'Afio ki he mahino ko ia ki he motu'á ni ki he Fale Aleá, ko e ngāue eni ke muimui ki ai e Fale Aleá, 'a ē ko ē na'a ne Folofola mai 'aki. Ko hotau fatongiá ia. Ka ai ha Folofola 'a e Tu'í, kau ia he alea'i 'o e Patiseti. Ka ko e Folofola ko ia na'e 'omai, ko e fekau, ko e me'a ē ke tokanga 'uluaki ki ai 'a e Fale Aleá Sea. Ko 'eku tokangá pē ia. 'Uluaki, 'oua 'e tukuatu e kakano ko ení ke 'ilo'i ia 'e māmani 'oku te'eki ke a'u e tohi ko ení ki he 'Ene 'Afio. 'Ave leva kapau 'oku pehē 'oku poupou, fakafoki e me'á ke fakalelei'i pē ia kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fakalelei 'e he Kōmití, pea 'omai leva, hangē ko ē ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai e feme'a'aki he pongipongi ni 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eua 11.

Fokotu'u koe'uhi ko e si'i taimi ke alea'i Patiseti ke tali ā Tali Tō Folofola

Tēvita Lavemaau : Tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé Sea, ka u fai ha ki'i fakahoha'a. Sea, 'oku hangē 'etau tipeiti ko ia he pongipongi ni, ko e fakafekihi 'a ha ongo ki'i leka, pea 'osi ko iá pea talaatu leva 'e he fakamaaú, mo fakatou tonu pē, ka mo fakamelino ā ka tau hoko atu. Sea, poupou atu pē au ia ki he fokotu'u 'oku 'omai 'e he Sea 'o e Kōmiti Kakatō, pea fakataha mo e tokoni 'oku fai mai mei he Nōpele 'o 'Eua. Ko e Fakatonutonu pē 'a e ki'i fo'i lea 'e taha ko iá pea tau tali e Tali Folofola he ko hono 'uhingá Sea, ko e fakatonulea ē kuo fai mai 'e he Sea e Kōmiti. Ko e tali fakatahu pē eni ia ki he Tō Folofola. 'Oku ou tui ko e 'osi 'a e me'a ko ení 'Eiki Minisitā Pa'anga fakamolemole pē, ko e me'a ko ia 'oku me'a ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ko e kakano ia ko ē 'etau 'Esitimeti mo e me'a katoa ko ia. Ko 'ene lava ko ení tātā he vīsone mo e palani langa fakalalakalaka ko ia 'a e Pule'angá Fika 2. Pea ko u tui, pea mo e anga ko ia hono vahevahe 'o e pa'angá, 'o fakatahu ki he ngaahi taumu'a ngāue ko ia. Ka ko e 'uhingá Sea, 'uhingá foki 'e fiema'u ke tali 'a e Tali Folofola ko ení, pea toki vakai ha taimi ki he 'Ene 'Afio ha faingamālie. Ko ia 'oku ou kole ki he Hou'eiki, mou laumālie lelei pē mu'a ka tau tali 'a e Lipooti ko ení, mo e ki'i fakalelei fetongi lea ko ení, kae hoko atu e Kōmiti ki hano vakai'i ha taimi faingamālie ki he 'Ene 'Afio, kae lahi hotau taimi ke tau nofo 'o talanoa'i. Pea ko e taimi ko iá, ko e taimi ia e Minisitā Pa'angá mo e Pule'angá, 'a e fo'i uike 'e ua pē tolu ko eni. 'A ia ko 'enau nofo ia 'o talanoa ki he ngaahi vīsone a'u ki he 2025, ko e hā mo e palani ngāue ki he ta'u 'e 3 ko ení, 'a ia 'oku fa'o 'i he 'esitimeti, pea mo e hā hono anga hono vahevahe 'a e *resources* 'a e fonua ke lava ...

<008>

Taimi: 1050-1055

Tēvita Lavemaau: ... ikuna e ngaahi kaveinga ngāue pē ko e taumu'a ngāue ko iá taimi nounou. Ko ia ko e anga pē ki'i fie tokoni Sea pea ko u fokotu'u atu ke tau hoko atu mu'a. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia Le'ole'ó.

Poupou ki he fokotu'u Minisita Pa'anga pea ke fetongi'aki e "ki ha" e "ki he"

'Eiki Palēmia Le'ole'ó: Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé kae 'oatu pē 'eku fakakaukau pē fakaeteau pē 'a e motu'á ni. Ko e poupou pē ki he tohi ko ení 'oku faka'ofa'ofa 'aupito hono fokotu'utu'ú pea 'oku 'oatu 'eku poupou kakato. Ko 'eku fakama'ala'ala atu pē au ia 'a e laumālie ko ia 'a e 'uhinga ko ia 'a e fokotu'u ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ko e to e fakamatala tānaki pē ke māhino 'aupito 'a e palakalafī tolú 'a ia ko ia 'oku mahalo 'oku fakafehu'ia ia he ni'ihi ke to e māhino ange. Pea kapau ko e loto ia e Falé ke tau fai'aki pē eni 'oku lelei pē. Ko e ngaahi me'a ko ē na'e 'oatu ko eni he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e tānaki pē ke to e māhino ange 'a e kaveinga ko ia 'o e palakalafī hono tolú.

Te u foki pē ki he palakalafī hono uá Sea. **'Oku koloa'ia 'a e tu'unga mātu'á mo e finemātu'a Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá 'i he kei mokoi Ho finangalo ke kei kau mai ho kakaí 'i hono alea' 'i 'o e Pule'anga 'o Tongá.** Ko e me'a mahu'inga eni 'oku ou fakatokanga'i 'i he tohi ko ení ko hono fakamāhino 'a e ngāue ko ia 'a e Pule'anga lolotongá 'o pehē 'e kei mokoi Ho finangalo. 'A ia ko e ngaahi ngāue kotokotoa pē ko eni ko ē 'oku fakahoko mo ia ko ia na'e fakahoko mai 'e he 'Ene 'Afiō ko e poupou mai ki he ngaahi ngāue pē ia na'e 'osi fakahoko mai. Na'e te'eki ke 'i ai ha taimi ia ke u pehē na'e 'i ai ha sītu'a pea mei he ngaahi kaveinga ngāue 'o hangē ko ia ko e ngaahi me'a ko eni ko ē na'e 'asi ko ia he tō folofolá. 'A ia ko hono mo'oní Sea ko e kupu ko e palakalafī hono tolú ko e feinga 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke tatau pea mo e palakalafī hono uá 'a ia ko e kei poupou mai pē 'a 'Ene 'Afiō ki he langa fonua pea mo e ngāue ko ia 'a e Pule'anga lolotongá. 'I he palakalafī hono fā 'oku pehē, fakafeta'i he mokoi 'a e finangalo. 'A ia 'oku kei hokohoko atu ai pē ...

Siaosi Sovaleni: *Sea point of order* Sea kātaki.

'Eiki Palēmia Le'ole'ó: Pea pehē ki he palakalafī hono to, ki mui hifo ...

Siaosi Sovaleni: *Point of order.*

'Eiki Palēmia Le'ole'ó: 'Oku pehē 'e hokohoko atu 'a e fakahoko fatongia. 'A ia 'oku māhino na'e te'eki ke 'i ai ha ngaahi me'a ia ke pehē ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu pē ko ho'o kole tokoni ?

Tokanga 'e tomu'a a'u e To Folofola ia ki he kakai te'eki ke a'u ki he Tu'i

Siaosi Sovaleni: *Point of order.* 'Oku 'ikai ko e 'uhinga fakatonutonu ka ko e 'uhinga ko e *procedures* hangē ko ē na'a ku lau ki ai 'anenai Sea. Ko e palakalafī eni toe pē palakalafī 'e ua pea 'osi 'a e kakano e tō folofolá Sea. Na'e 'ai ia ke faitu'utu'uni e Feitu'ú na he kapau 'e 'ikai ia

pea tau lau ā e Tō Folofola he ‘oku toe pē palakalafi ‘e ua. ‘Osi mai ē palakalafi hono ua mo e fā, ‘uluaki ‘anenai mo e tolu. Kole pē Sea ke fai ha tu’utu’uni ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ko u kole atu kapau ko e ...

Siaosi Sovaleni: Pea kapau ‘oku pehē pea ‘ave ā ki he Kōmiti.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Kae kehe ...

Siaosi Sovaleni: He ka ‘ikai ‘e ‘osi kotoa e tohí ia hono lau.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Kapau ‘oku, kapau ko e fakakaukau ‘oku tapuhā e tohi ko eni ke tālanga’i ‘i Fale Ale ani ko u kole atu ke tapuni’i atu e *live* ko ena he letiō ka tau tālanga’i. Ko e ‘uhinga ia hono ‘omai ki heni ka tau tālanga’i mo fakapaasi mo fakamā’opo’opo pea fakahoko e fatongiá ki he ‘Ene ‘Afiō. Pea kapau leva ‘e ‘ave ia kitu’a pea tau liliu ā ‘o kōmiti ‘i Fale ni pē ka tau tālanga’i. Ko e ‘uhingá, ko e ‘uhinga ia hono ‘omai ki heni ke tau fakamā’opo’opo mo tñaki fakakaukau ke fakapapau’i ko e loto eni e Falé pea toki fakahoko ki he ‘Ene ‘Afiō. Ko e tali eni ‘a e Falé ‘e alea’i ia ‘i he Falé. Kae kehe Sea ko ‘eku fokotu’u atu pē ‘a’aku ia koe’uhiá ko e laumālie ko ia ‘o e tohí ‘oku faka’ofa’ofa ‘aupito. ‘Oku ne ‘omai ‘a e laumālie ‘a e fie kau mai ‘a ‘Ene ‘Afiō ki he langa fonuá mei he palakalafi ‘uluaki ‘o ‘alu ‘o a’u ki he palakalafi faka’osi. ‘I he palakalafi tolú ko u fokotu’u atu e fo’i me’a ko eni Sea. Ko e fo’i lea pē ‘e taha ke liliu.

Lord Tu’ilakepa: Minisitā, Sea fakatonutonu atu mu’a e ‘Eiki Minisitā fakamolemole. ‘Eiki Minisitā ‘oku mau ‘osi ‘oatu mu’a kapau ‘e ‘omai mu’a ‘a e Tō Folofolá ke mou me’a ki ai ‘o fakahoa. Ko hono fakahū ko ē palani fakalakalaka ‘a e Pule’anga Tonga ko u kole atu ke tuku he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘E Sea na’e te’eki ke u pehē atu au ia ke fakahū e, ‘a e *TSDF* ‘i he ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ! ‘Eiki Minisitā fakamolemole ko ho’o me’a mai ko ē ‘oku ke poupou ki he fakamalanga ko ē mo e, na’e fokotu’u he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ko ho’o poupou ia ki he kupu ko eni ‘oku mau hiki ko eni.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Io pea mo ha to e ngaahi poupou pē. Ko ha poupou pē ‘oku tñaki ki hono lalanga ‘o e ...

Lord Tu’ilakepa: Minisitā ...

<002>

Taimi: 1055 – 1100

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ka to e lelei ange ‘a e tohi, te u poupou pē ki ai. Ka ‘i he taimi tatau, ‘oku ou fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Sea. ‘Eiki Nōpele ka ke mea’i foki na’e ‘i ai ‘a e Fokotu’u fo’ou mei he ‘Eiki Tokoni Palēmia, na’e ‘ai ke ne me’a mai ke tñaki ki he palakalafi fika tolu.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ia!

Eiki Sea: Me’a mai!

Fokotu’u ke liliu fakalea Tali Folofola mei he Palēmia Le’ole’o

Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e palakalafi fika 3, ‘oku pehē. ‘Oku mau tukupā ke mau ngāue ‘osikiavelenga fakataha mo e ngaahi kupu fekau’aki ki ha visione ngāue ki hono langa hake ‘o hokohoko atu.

Sai ko ‘eku fokotu’u atu Sea. Ke liliu mu’a ‘a e fo’i lea **ki ha** visione **ki he** visione. Liliu ‘a e **ha** ki he **he**. He te ne hanga leva ‘o fakamatala’i kakato mai ‘a e tohi, ‘a e poupou ko ē ‘a ‘Ene ’Afio ki he ngaahi me’a kotokotoa pē na’a ne hanga ko ē ‘o To Folofola mai ‘aki ‘i he uike kuo ‘osi. Pea mo e kakato ‘o e tohi. Mei he palakalafi 2, ‘oku ne poupou mai, ‘i he palakalafi 3, 4, 5 ‘o a’u atu pē ki he’ene ‘osi. Faka’osi’osinga ‘o e tohi, ‘oku pehē pē ‘e he tohi. ‘E hokohoko atu ‘a e fakahoko fatongia ‘o e kau Mēmipa ke fakapapau’i ‘o hokohoko atu. Ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘a e motu’a ni, Sea. Ko e palanisi ia ‘a e anga ‘a e fakahoko fatongia ki he ‘Ene ‘Afio. Pea mo e fokotu’u ko ena ki he palakalafi hono tolu. Ko e liliu ‘a e **ha** ki he **he**. ‘A ia ‘oku ‘ikai **ki ha** **visione** **kae** liliu **ki he** **visione**. ‘E fenāpasi ia mo e Fokotu’u ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. He ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e visione ‘i he *TSDf*. ‘A ia ko ‘etau feinga eni ke tau fakatonu ki he Finangalo ‘o ‘Ene ‘Afio. Te tau feinga ke fakalalakaka ki he visione kuo ‘osi ‘i ai pē ia ‘iate ia. ‘Oku ‘ikai ko ha visione ‘oku te’eki ke ‘i ai.

Eiki Sea: Kole pē ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia ke ke fakama’ala’ala mai ho’o Fokotu’u? ‘A ia ko ho’o fokotu’u mai kapau ‘e fetongi ‘a e **ki ha** ‘aki ‘a e **ki he**, ‘e ‘ikai leva ke to e fiema’u ke fakahū ‘a e kongā ko ē ‘oku fokotu’u mai ko ē ‘e he Minisitā Pa’anga.

Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ia! Ko e fo’i fakatonutonu pē ia. Ko e liliu pē ‘a e **ha** ki he **he** pea ko ‘ene’osi ia. Mālō.

Eiki Sea: Hou’eiki! Koe’uhi ‘oku pelepelengesi hono alea’i ‘a e Tali Folofola. ‘Oku ‘ikai fiema’u ke fakamafola kakato atu kitu’a. ‘O kapau ‘e hoko atu, te u tu’utu’uni atu ke tā’ofi ‘a e *live* pea mo e Letiō. Kae makatu’unga ia ‘i he founga ngāue ‘oku loto ki ai ‘a e Fale ni. Pē te tau hoko atu hono tālanga’i pē ‘ikai.

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea! Kātaki pē ko e ki’i tokoni ...

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa.

Fokotu’u ke ‘ai ha founga pau ke tālanga’i ‘aki tali To Folofola

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa. ‘Oku ou poupou pē au ia ki he’etau pehē ke tukuhifo ki he Kōmiti ke nau fakalelei’i ‘a e ngaahi *input* ko eni ‘oku ‘oatu. Pea hangē ‘oku tau maumau’i ha *protocolo*, ke ‘oua ‘e tālanga’i ‘i he Fale ni. Ka ko ‘eku ‘uhinga foki, ko e kamata’anga ’o e tālanga’i ‘a e tohi koeni. Ko e ‘omai pē mei he Hou’eiki. Tau kamata ‘aki ‘a e voka, pea tau pehē leva ko ‘etau fakatonutonu ‘a e voka kuo tau feme’a’aki ai. Pea kuo tau ‘alu eni ki he kakano. Pea kapau ‘oku pehē ‘e he Feitu’u na ia, ke tamate’i ‘a e me’á ia ka tau tālanga, ‘oku lava pē. Pē ko e fakafoki ki he Kōmiti kuo ‘osi ‘i ia ‘a e

fakatonutonu ke 'oatu. Ko u fokotu'u atu ke 'ai ha founga, ka tau ...Kapau 'e tuku hifo pē ki he Kōmiti ke nau sio ki he fanga ki'i fakahū atu 'oku 'oatu. Mālō.

Mo'ale Finau: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu

'Eiki Sea: Ha'apai 12 ! Te u 'oatu hao faingamālie, ka ko u fie fakama'ala'ala atu pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Kātaki ko ho'o fokotu'u 'oku ke tali ke fakafoki ho'o Fokotu'u ke tanaki mai ki he *TSDf* ka tau fai'aki pē 'a e fokotu'u meihe 'Eiki Tokoni Palēmia.

Fakafoki 'Eiki Minisita Pa'anga 'ene fokotu'u ki he Tali Folofola

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko u fokotu'u atu ke fakapekia 'eku fokotu'u. Kae fai 'aki pē 'a e fokotu'u ko ia 'a e Palēmia Le'ole'o. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki! Ko 'etau Fokotu'u. Ko e fetongi ko eni 'a e **ki ha** ki ha fakalea fo'ou **ki he** meihe Tokoni Palēmia. Ko e fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua, ke fakafetongi 'a e **lākoifua** 'aki 'a e **lākoifie**. Hangē pē ko e 'i he'ene ma'u 'i he kuohili. Ko e **lākoifie** na'e ngāue'aki 'i he Fale Alea. Ha'apai 13?

Mo'ale Finau: Sea! Tapu mo e Feitu'u na. Ki'i faingamalie ...

<004>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Sea: Kātaki Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ki he faingamālie ko eni. 'Oku ou pou pou 'aupito ki he me'a na'e lave ki ai 'a e 'anenai 'o fekau'aki pea mo e mahu'inga 'a e ma'u 'o e taimi 'o 'Ene 'Afio 'Eiki Sea, koe'uhī ko 'etau ngāue. Sea mea'i 'e he Feitu'u na ko e Lao ko ē kuo pau ke 'ave 'a e tali 'oku kei tu'u foki ia 'Eiki Sea, ke a'u ki he 'Ene 'Afio pea toki hoko atu 'a e ngāue. 'Eiki Sea ko e kupu ko ia 'e lava pē ke ne hanga 'o fakatua'i 'etau ngāue 'Eiki Sea, koe'uhī he kapau 'oku 'afio 'a 'Ene 'Afio 'i ha fonua muli pau leva ke tau feinga ha founga pea 'oku ou tui pē 'Eiki Sea na'e lava pē foki, ka neongo ia ko e me'a ia kimui.

Ko e *issue* ko ē 'o e motu'a ni 'Eiki Sea ko e fiema'u ko ē ngāue ke 'unu ke vave, pea 'oku ou pou pou ki he fokotu'u ko ē 'a e Tokoni Palēmia 'Eiki Sea, ko e ki'i fo'i lea ko ia ko e ki'i fo'i lea ia 'oku ne hanga 'o fakahāa'i mai na'e 'i ai 'a e vīsone 'a e Pule'anga. Ko e tu'u mai ko ē 'a e ki ha 'Eiki Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha vīsone ia 'oku hangē ia hā pehē pē kapau na'e 'i ai pea na'e 'i ai, kapau 'oku hala pea na'e hala. 'A ia ko e 'uhinga foki na'e fai 'a e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio 'Eiki Sea 'oku lahi ai 'etau lahi 'a e ngaahi ma'u kehekehe 'i he kakai hangē ia 'oku fakahangatonu pē 'a e Folofola ia na'e hala ha vīsone ki he fanongo 'a e motu'a ni 'Eiki Sea pea mo e tokolahi, pea ko e talī foki 'Eiki Sea ko e tali atu pē 'E ho'o 'Afio 'oku 'i ai 'a e vīsone, hanga 'e he **he** 'o fakamatala 'a e vīsone, ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tau pāloti kā tau hoko atu 'etau ngāue 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Sea 'o e kōmiti Nōpele Vava'u, kātaki 'o 'omai ha'o tali 'o fakafofonga'i mai 'a e kōmiti pē 'oku mou tali 'a e ngaahi fakatonutonu ko ē 'oku fokotu'u mai ka tau nounou pē 'ikai ka tau hoko atu.

Lord Tu'ilakepa: Sea hangē pē ko e me'a na'a ku lave ki ai me'a ia 'a e Feitu'u na mo e Fale 'Eiki ni, kā kuo mau fakahoko mai 'o fakaofiofi ki he fiema'u, he kapau na'e 'omai kotoa ke mou fa'u 'e 'osi 'a e uike ni ia he 'ikai ke lava ha fa'u ia 'e taha, kā ko 'ena 'oku 'i ai 'a e kamata pea 'oku 'i ai ha'amou faka'osi kā tau faka'osi, kā tau hoko atu 'etau ngāue 'oku mahu'inga. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pāloti. Hou'eiki ko 'etau founa pāloti 'oku tau ngāue'aki 'a e fokotu'u fakamuimui taha, 'a ia ko e fokotu'u ko eni mei he 'Eiki Tokoni Palēmia, 'oku ne fetongi 'a e fokotu'u 'a e fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, ke fetongi 'a e **ki ha** 'aki 'a e **ki he** ...

Tui 'oku pelepelengesi ke alea'i he Fale pea fakamafola 'a e tali Tō Folofola

Siaosi Sovaleni: Kātaki pē ko u tui 'oku pelepelengesi pē Sea, ke tau tālanga'i eni, tautautefito ki he liliu 'a e **ki ha** ki he ...**ki he**, kapau 'e fakangata 'a e fakamafola letiō ka tau talanoa mahino he 'oku pelepelengesi 'aupito hono liliu, tautautefito ki he taumu'a na'e 'omai 'aki 'a e Folofola. Pea kapau 'oku pehē ke *vote* pē koe...

'Eiki Sea: Ko ia hou'eiki kapau 'oku mo fie hoko atu ke tālanga'i 'a e issue ko ia 'oku ou kole atu ke tau mālōlō kae tu'usi 'a e letiōo mo e live. Mou me'a atu ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea (*Lord Fakafanua*).

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko u fie fakamanatu atu pē ko e letiō pea mo e *live* kuo tu'usi, pea 'i he'ene pehē 'oku tau'atāina ho'omou feme'a'aki 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha *issue* ki hono tālanga'i 'o e tohi Tali Folofola mei Fale Alea. Hou'eiki ko u fie fakamanatu atu pē, ko 'etau *issue* 'oku ua he taimi ni. Ko e fokotu'u mei he 'Eiki Tokoni Palēmiá, ke fetongi'aki 'a e **ki ha** 'aki 'a e **ki he** pea mo e fokotu'u mei he Fakafofonga Nōpele 'o 'Euá, fekau'aki pea mo e lākoifie, pea mo e lākoifua, ko e fē he ongo fakaleá te tau ngāue'aki. Me'a mai Tongatapu 3.

Tokanga ka liliu "ki he vīsonē" hangē hano fakatonutonu atu hala ma'u 'a e Tu'i

Siaosi Sovaleni : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea, kātaki ko e 'uhinga ko ia na'e fai ai 'a e tokanga ki hono liliu 'o e **ki ha vīsonē** ke ngāue'aki **ki he vīsonē** he 'oku hangē ia 'oku tau pehē atu ki he 'Ene 'Afio 'oku hala ho'o ma'ú 'oku 'i ai pē

vīsonē. Ko u tui ‘oku pelepelengesi eni Sea, pē ko e hā hano fa’ahinga fokotu’u ha lea kae ngāue’aki ha lea ko ē ‘e ‘ikai ke ne pehē atu ki he ‘Ene ‘Afiō ko ‘Ene Tō Folofola ‘oku hala. Ko ‘ene mafuli ko ia ‘o pehē atu, ngāue ki he vīsonē, ko ‘etau fakahoko atu ia ki he ‘Ene ‘Afiō, ki he vīsonē ‘oku ‘i ai pē vīsonē ia. ‘A ia ‘oku ki’i fehangahangai eni pea mo e Tō Folofola ko ia na’e fakahokó Sea. Ko e ‘uhinga pē ia na’e fai ai e tokanga ke fai hano to e ki’i tālanga...

<008>

Taimi: 1125-1130

Siaosi Sovaleni: ... tālanga’i ‘a e liliu ko ení e “**ki ha**” ki he “**ki he vīsoné.**” Ko ia pē Sea e fakama’ala’ala Sea mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u fie lau atu pē tō folofolá ke māhino e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a Tongatapu 3 ‘i he palakalafi fika tolú. Na’e folofola, “**Ko e me’a ‘oku ‘ikai hā mai ‘i he ‘aho ní ko ha vīsonē ke to e langa’i hake ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonuá.**” Ko e folofola mai ‘a e Tama Tu’í ‘oku ‘ikai hā mai ‘i he ‘aho ni pē ko e hā e ngaahi faka’uhinga pē ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea.

‘Eiki Sea: Ko ha tali ‘oku fie ‘ave ki aí ka ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ko ē tō folofolá. Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’ú na Sea. Ko e fēvahevahe’aki pē foki eni ‘etau fakakaukau pea ‘oku pelepelengesi ‘aupito e ngaahi fēvahevahe’aki ko ení ke ‘oua na’a faka’uhinga’i ‘e ha ni’ihi ko ha to’o mafai pē ko ha fakafēpaki ki he ‘Ene ‘Afiō. ‘Oku ngofua pē ke tau fēfolofolai mo ‘Ene ‘Afiō ki ha ngaahi fakakaukau pea ‘oku tuku pē ke toki aofangatuku ‘a e Tu’í ko ia ‘oku ‘i ai e mafai. Ko ‘eku faka’uhinga ko eni ki he kongá ko ia ‘o e tō folofolá “**Ko e me’a ‘oku ‘ikai ke hā mai ‘i he ‘aho ní ko ha vīsonē ke to e langa’i hake ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonuá.**” Ko e faka’uhinga ‘a e motu’a ni Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘Ene ‘Afiō ‘ana ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vīsonē. Hangē ‘oku nenefu hangē ‘oku ne, ‘oku feinga mai ‘a e Tamá ke aata mai ke māhino e vīsonē mo hono ngaahi *development* mo hono ngaahi fokotu’utu’u mo hono ngaahi fakakaukau ki he lelei ‘a e fonuá. ‘A ia ‘oku ou, ko ‘eku faka’uhinga ko ē ‘a e motu’a ni ‘oku ‘ikai, na’e ‘ikai ke folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afiō ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vīsonē. Hangē ‘oku ne, ‘oku feinga mai ke faka’asi mai kimu’a ‘a e vīsonē he ‘oku hangē ‘oku ki’i tā ki’i pulipulia kimui. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u ‘oku ‘osi ‘i ai pē ngaahi vīsonē ia hangē ko eni ko e me’a ko eni he *TSDf* 2015–2025 ‘osi kakato kotoa ki ai pea ‘oku ‘osi ‘i ai pē mo e ngaahi vīsonē kehekehe ia ‘a e ngaahi potungāue.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘ai pē ke u ki’i fakatonutonu atu pē mu’a Sea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e anga pē ‘eku tānaki fakakaukau pē ko e fakalaulaunoa pē ki he ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia ko e fakatonutonu mei he Nōpele ‘Euá.

Lord Nuku: Ko ‘eku fie fakatonutonu atu pē koe’uhí ko e fo’i faka’uhinga ko ē ‘o pehē ‘oku ‘i ai pē vīsoné. Ko e folofolá ‘oku ‘ikāi ke hā mai ‘i he ‘aho ni ha vīsonē ke ne hanga ‘o hake’i ‘a e tu’unga faka’ekonōmiká. Pea ko hono muimui atu ko ē ki ai ‘Eiki Sea pea ‘oku fiema’u ha tu’unga fakaako ‘oku fakatokanga’i fakatu’apule’anga. ‘Oku hanga he fo’i kongā ko ē ki mui ko ē he vīsoné ‘a eni ko ē ‘oku ‘ikāi hā mai ha vīsonē ‘o talamai ko e tu’unga fakaakó ‘oku ‘ikāi ke tokanga’i fakatu’apule’anga. ‘Oku fiema’u ha founga ke ako’i ‘aki e to’utupú. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu pē ia me’a ‘uhí ‘oku tohi hangatonu mai pē ia ‘ikāi tau lava tautolu liliu ‘oku ‘ikāi ke hā mai ha vīsonē ‘oku tokoni ke ne hanga ‘o hake’i ‘a e ‘ekonōmiká pea ‘oku ‘ikāi ha vīsonē ke ne hanga ‘o hake’i e akó ke fakatokanga’i fakatu’apule’anga. ‘A ia ko e me’a ia na’e tonu ‘a ē ko ē ‘oku tau tokanga ki aí. Ko e vīsoné ‘oku ‘i ai e fo’i, fo’i ‘īmisi ‘e ua ai ke tau tokanga ki ai he ‘oku ‘ikāi ‘i he finangalo. ‘Oku ‘ikāi ke ‘i ai ha’aku, ke u hanga au ‘o faka’uhinga’i ka ko ‘eku faka’uhinga’i hangatonu pē mei he folofolá. ‘Oku ‘ikāi ha vīsonē ke ne hanga ‘o fakatupu e ‘ekonōmiká, ‘ikāi ha vīsonē ke ne hanga ‘o hakeaki’i e akó ke fakatokanga’i fakatu’apule’anga. Pea ko ‘eku fakatonutonu pē ia ki aí he ‘oku ne hanga ‘o ‘omai e fo’i me’a ‘e ua.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu.

‘Eiki Sea: Ko e kātaki pē ‘Eiki Nōpele ‘Eua ko ‘eku, ‘oku ke ‘omai koe fakalea ‘oku kehe ia mei he tō folofolá he ‘oku ke fokotu’u mai ‘e koe ko e ‘uhinga ko ē folofola ‘Ene ‘Afiō ‘oku ‘ikāi ke hā, ‘ikāi ke ‘i ai ha vīsonē ka ko ‘Ene folofolá ‘ikāi ke hā mai ‘i he ‘aho ni.

Lord Nuku: Ko ia ko ‘eku ...

‘Eiki Sea: Ko ha vīsonē.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’ú na. Ko e Tō Folofola huufi eni ‘a ‘Ene ‘Afiō Fale Alea ‘o Tonga 2019 palakalafi hono uá ko e me’a ‘oku ‘ikāi hā mai. Ko e folofolá ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ko e me’a ia ‘oku talaatú.

‘Eiki Sea: Ko ia.

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikāi hā mai ha vīsonē ... ka ko ē ‘oku fakahoko mai ‘oku ‘i ai e vīsonē. Ko e folofolá ‘oku ‘ikāi. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku fakatonutonu atu ko ‘eku poupuu ‘oku ‘ikāi. ‘Ikāi ke u hanga ...

<002>

Taimi: 1130-1135

Lord Nuku: ... ‘e au ‘o fakahala’i, ka ko e ‘uhinga pē ‘eku fakatonutonu atu he ko e me’a ia ‘oku tohi. Mālō Sea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Mālō Sea. Ko u poupuu atu pē ki he ‘ene’uhinga he ko e ‘uhinga ia ‘a e tokotaha pē ko ia. Ko e ‘uhinga eni ia ‘a’aku ‘oku ou fakahoko atu. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘ū vīsonē ia kuo ‘osi fokotu’utu’u. ‘Osi mahino pē ia. Ko e ‘uhinga mai ‘a e Tō Folofola ke fakahā mai ke ‘asi mai. Na’e ‘ikāi ke fakahoko hangatonu mai eni ia ‘e he ‘Ene ‘Afiō, ‘oku ‘ikāi ke ‘i ai ha

visione. Ko e fakahoko maí, ‘oku ‘ikai ke hā mai. ‘Osi ‘i ai ‘a e ‘u visione ko ‘etau feingá ke fakahā mai kimu’a.

‘Eiki Sea: Nōpele Ha’apai!

Lord Tu’iha’angana: Sea! Ke u ki’i tokoni mu’a ‘e ‘Eiki Palēmia Le’ole’o. Tokoni pē. Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu mo e Hou’eiki Fale Alea. Hangē pē ko ia na’e fakahoko atu ‘e homau Sea ‘o e Kōmiti. Ko e ngāue ia na’a mau fai, ko ‘emau tali ē ‘oku ‘omai pea na’a mau lotu taha pē fakahoko atu ‘e homau Sea ‘a ‘emau ngāue na’a mau fai. Ka ko eni foki Sea, kuo kamata ke alasi ‘a ‘emau ki’i ngāue ‘amautolu ia. Pea ‘oku fiema’u leva, ke mau pea ko ena hangē ko e feme’a’aki ko ena ‘oku ‘ikai ke fakamafola. ‘A ia leva, ko e tokoni atu pē, he ‘oku mahino pē ki he motu’a ni, ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki.

Sea, te u ki’i lave si’i pē ki he ngaahi ta’u kuo maliu atu. Hangē pē kuo ‘osi ‘ohake pē ‘e he Hou’eiki ‘e ni’ihi, ‘a e tali Folofola ‘oku mei to’o hangatonu pē, tali pē ki he kaveinga ‘oku fai mai ai ‘a e Tō Folofola ‘a ‘ene ‘Afio pea hangē pē ko e me’a ko eni ‘a e Palēmia Le’ole’o. Ko u tui pē au ki he ‘ene faka’uhinga. Ka ko e me’a ko ē na’e folofola mai ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘oku ou tali pē ‘e au mo e faka’uhinga ‘a e Palēmia Le’ole’o. Ko e hangē ha fakaata mai he ko e ‘uhinga. Tapu mo ‘Ene ‘Afio ko e me’a eni ‘oku pehē ‘e he ‘Ene ‘Afio ia. Manatu’i ko ‘Ene ‘Afio pē eni. Hangē ki ai ‘oku ‘ikai ke hā mai ha vīone. ‘Oku pehē mai ‘a e Pule’anga ia. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e via. Sai! Tuku pē ‘a e Pule’anga ia. Ko e me’a eni ia ‘oku hā mai ki he ‘Ene ‘Afio ‘a ia ‘oku ne Folofola mai ‘aki.

Tali ko eni ‘oku ‘oatu ‘e he Kōmiti Sea. Ko e tali ia, ko u pehē ko e tali ia ‘oku ofi pē ia ke ma’u lōua ‘a e ongo tafa’aki. Tuku pē mahino pē ‘oku ‘i ai pē ‘a e vīone ia ‘a e Pule’anga. Ka ko e me’a ko ē ‘oku Folofola mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio. Ki he ‘Ene ‘Afio pea hangē ‘oku to’o mai ko ē ‘oku meimei ... ‘oku mahino kiate au ‘a e ‘uhinga ko ē ‘a e Palēmia Le’ole’o.. ‘Oku mo’oni, he ‘oku aata mai ki he ‘Ene ‘Afio, pē ko e hā mai ki he ‘Ene ‘Afio pē ia. Taimi ko ē na’e fa’u ai ke Tō Folofola he uike kuo ‘osi ‘oku ‘ikai hā mai ha vīone ki he langa faka’ikonomika. Pea ko e tali ko eni ‘a e Kōmiti. Tali lelei mo faka’apa’apa pea mo tau fetōkai’aki, ko e Hau eni ‘o e fonua. **‘Oku mau tukupā pē mo fai ‘osikiavelenga.** ‘Ilo’i pē ‘oku ‘i ai ‘a e vīone ia. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e vīone ia ‘a e Pule’anga. Ka te mau fai ‘osikiavelenga fakataha mo e ngaahi kupu fekau’aki ‘a ia ke ki ha vīone. ‘A ia ‘oku nau tali ai pē ki he ‘Ene ‘Afio. Te mau fai homau ‘osikiavelenga ngāue mo e ngaahi kupu kotoa pē ki ha vīone neongo kuo ‘osi ‘i ai pē ‘a e vīone ia. Sea pea hā? Tau tali fakatatau pē kitautolu ki he Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio.

Ngaahi ‘aho ko eni ka hoko mai. ‘Osi ‘a e fakahoko ‘o e Tali Folofola. Ko e me’a ia ‘e fakahā ‘e he Pule’anga ‘i heni, Fale Alea ‘i he kamata ko eni ‘etau tipeiti ‘i he Patiseti, ‘enau vīone. Fakamafola ki he kakai ‘o e fonuá, ‘i he ngaahi ‘aho ko eni ka hoko mai ‘i he ‘etau alea’i ai ‘a e Patiseti. Ko ‘emau vīone eni ki he langa faka-‘ikonomika. Pea hā? A’u ki he ta’u kaha’u, mahalo kuo ongo’i ‘e he ‘Ene ‘Afio kuo hā mai ha vīone. Mahalo ‘e Folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he Huufi ‘o e Fale Alea ‘o e 2021. Fakamālō atu ki he Pule’anga he mahino ‘oku hā mai ‘a e ngaahi ngāue ki he Langa Faka’ikonomika. ‘A ia ko e me’a eni ko e ‘ai ke tau, tuku pē ‘a e Folooloa ia ‘o ‘Ene ‘Afio. Ko e hā ia kihe ‘Ene ‘Afio ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vīone faka’ikonomika. Ko e tali fakapotopoto taha ē, ‘oku mau tukupā atu ke mau ‘osikiavelenga, pea kau atu pē ki ai he ‘oku ‘i ai

pē ‘a e vīsone ia, pea te mau to e ngāue’i mo e ngaahi kupu fekau’akí ha to e vīsone, ki he vīsone ko iá ke fakahoko pea mo a’u atu ki he Folofola hoko.

‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi kupu heni ‘oku fakamālō’ia’i mai ‘e he ‘Ene’Afio, ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga tautefito ki he ako fakatekinikale pē ko e ako hā hono ui, ki he ‘alu tahi ‘a eni. ‘A ia ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘e he FISA.

Ko e mea pē ia, ko ‘etau holi tautolu ke tau to e fakatonutonu ka ko ‘etau ngāue ia, mo’oni ia ko e Tō Folofola ‘a e Tu’i....

<004>

Taimi: 1135-1140

Lord Tu’iha’angana: ...’oku ne tofa mai ‘a e hala, ngaahi me’a mahu’inga eni ‘ene vīsone ‘a’ana ki he fonua, ‘ikai ke tapu ia ke tau tali atu pē ai ka tau ngāue’i ‘a ia ko ‘etau me’a eni ko e ‘ai ko ē ke tau to e, ‘oku ‘i ai ‘a e vīsone. ‘Oku ou tui au ‘oku ma’u kātoa pē ia Sea ko e faka’uhinga ia ‘a e motu’a ni ‘i hē, hā pē ‘i he Folofola ‘a e Tu’i me’a ‘oku hā mai kiate au ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vīsone faka’ikonōmika ke langa faka’ikonōmika. Ta u tali atu ‘oku mau ngāue fai homau tūkuingata mo e ‘osikiavelenga mo e ngaahi kupu ke fai. ‘A ia ko ‘eku faka’uhinga ia Sea, tuku pē hē ma’u kātoa pē ngaahi me’a ko eni, pea ‘oku ou tui ko e ngaahi ‘aho ko eni ‘e hokó ‘e fakahā ai ‘e he Pule’anga heni ‘a ‘enau vīsone. Ko e tali pē eni ki he Folofola pea ko e tali pē ‘i he ngaahi tukufakaholo ‘o e me’a ko e tali Folofola ‘i he Fale ni, ko e tali pē fakatatau mo e fakaofiofi pē ki he me’a ‘oku folofola mai ‘aki ‘e he ‘Ene’Afio. Pea ‘oku ‘ikai ke tapu ia ke hangē ko e lau ‘oku ‘ikai ke tapu ia kā te tau tali fakaofiofi pē kae fakahā mai ‘e he’etau ngāue ‘i he ngaahi ‘aho ko eni kā hoko mai ‘i he Patiseti, ‘oku tau muimui ofi ki he *direction* ko eni ‘oku folofola mai ‘e he Hau ‘o e fonua. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a. Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Mēmipa, ‘oku ou ‘oatu pē ‘a e pou pou ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e hou’eiki mei Ha’apai.

Ko e ki’i tokoni fakatekinikale pē ke tau ‘unu atu kimu’a. Ko e me’a ko ē ‘oku ke fakatonutonu mai ke tau ki’i fakatokanga’i ange mu’a ko e fo’i konga ko ē ‘e ua ‘oku kehekehe ‘a e ‘i ai ha vīsione mo e hā ki tu’a ha vīsione. Pea ko e fo’i fakatonutonu ko ia ‘oku ou pehē ‘e au ‘uhinga lelei ‘aupito ia. Ko e Tō Folofola kapau tetau ‘alu fakafo’i lea ‘oku ‘ikai ke hā mai. Ko e taimi ko ē ‘oku tau tali atu kitautolu ia ‘i he ‘ikai hā mai ke feinga’i ke hā atu, tau hiki tautolu ia mei he hā mai mo e hā atu ‘o tau ‘alu tautolu ia ke fa’u ha vīsione, ko e taimi ia ‘oku hala fakatekinikale ai ‘etau tali. Kā ‘oku ou fie hoko atu Sea ‘i he miniti pē ‘e taha. Kiate au ko e Tō Folofola loloto mo’oni eni ‘a e ‘a ‘Ene’Afio, ko e ‘uhinga ki he motu’a ni ia ko e tokanga ‘a e Tama Tu’i, pea te u fakatātā ‘aki pē eni, ‘oku ‘i ai ‘ene vīsione ‘a’ana ia ke ‘ai ha’atau langa ha’atau toho’anga vaka ‘i Tonga ni, pea ‘oku fai ‘a e ngāue lahi ia ke fakahoko ‘a e vīsione ko ia.

Ko e taimi ko eni ‘oku ne ‘omai ai ‘a e ngaahi vīsione loloto ko eni, ‘oku ou faka’amu au ke ‘oua te tau tipeiti faka pē ko hai ‘oku tau kovi ai ko e hā ha’atau lelei, ka u ‘oatu ‘e au ‘eku a’usia ‘a’aku. Ko e vīsione ko eni ‘oku ne tokanga ke feinga’i ke ‘asi mai kitu’a ‘o to e lahi ange ‘i he anga ‘eku sio, na’a ne Tō Folofola ‘aki pē ‘oku hangē ko eni ko e FISA, ‘a ia ki he motu’a ni ko e loloto ko ē ‘o e koloa na’a ne fakatō hangē ia ha *direction* kia kitautolu ‘a ‘ene fiema’ua ke tau langa hotau

‘ikonōmika ‘i ha founa ako fakatekinikale ‘oku ne fakatupulekina ‘a e *skill* pē ko e ngāue ‘oku tali ‘e māmani lahi. Pea ko ‘ene kakato ia ‘o e fo’i vīšione ki he motu’a ni ‘oku ne kole mai ke tau hanga mu’a ‘o hoko atu ‘o hangē ko e fulihi ko eni ‘o e *FISA*, ke hoko atu ia ke lava ke kāpui hotau fonua ni pea te ne lava ‘o fakangāue’i ‘etau hako tupu ke lava ai ke tau ‘unu kimu’a.

‘E Sea te u faka’osi ‘aki eni. Ko e ‘uhinga ‘eku pehē ai na’e ‘ikai ke u, ‘oku ‘ikai ke u *you know* hangē ko ‘etau fo’i lea ko e *pleasantly surprised* ko e ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i me’a ia ‘oku talamai ‘e māmani ‘i he taimi ni ko e ngāue’anga ia ko e *learning organization*. Pea ‘oku ‘i ai hono kakai pau ‘ona ‘oku nau hanga ‘o tuhu’i mai ‘a e ngaahi nga’unu fakamāmani lahi ko ia, pea ‘oku ou hanga ‘e au ‘o fakapipiki ia ki he Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio. ‘Oku ‘ikai to e ngāue’aki ‘a e ngāue’angá ia ko ha ngāue pē kā ko e ngaue’anga mo e ako’anga ‘oku fai pē ‘i he feitu’u ‘e taha. Pea ko ‘eku sio ko ē ki ai pea kapau te tau ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ha fo’i lea fakatonga mahalo ‘e toki hanga ‘e he Minisitā Ako ‘a e fo’i lea ko ē ‘oku nau ui ko e antropology , ‘a ia ko e talamai ‘oku kehe ‘aupito hono ako’i ha taha fakapalakupoe pē ko e ako fakapoto pē knowledge base ki he skill ‘a ia ‘oku akonekina ‘aki e hako tupu ke nau ako pē ‘i he ngāue’anga ...

<005>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ke lava ke ma’u lōua ‘a e sēniti ‘oku ma’ú, mo ’enau akó, ka ko e me’a ia ‘oku fu’u *well develop* ‘i ‘Amelika. Ko e me’a ia ‘oku ou fie fokoutua hake ai ‘o ‘oatu ‘eku poupu makehe ‘a’aku ia. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ko e ‘īsiu ko eni, pē ‘oku ‘i ai ha vīšione ‘a e Pule’angá, pē ‘oku ta’e’i ai ha’ane vīšione. ‘Oku ne faka’amú ke hā mai kitu’a, to e mālohi ange. ‘Oku ‘i ai ‘etau langa faka’ikonómika, *base* ‘i he ‘apiako, *base on skill development*, ‘o hangē ko e *FISA*, ko ‘ene tō folofolá ia. Pea ko e me’a ia ko iá ko e me’a fakamāmani lahi ia. Pea ‘oku fu’u loloto ‘aupito ia ki he motu’a ni, ‘a e mālie kiate au ‘a e tataki ngāue ‘oku ne fai ma’a hono kakai, ka ‘oku ne fakamanatu mai kia tautolu, ke tau manatua ‘a e fo’i fakava’e fakatupu faka’ikonómika ko iá. Pea ko e vīšione ia ‘oku ou ‘oatu ha poupu makehe ki ai, ke tau ‘alu ki ai. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke tau to e ōmai tautolu ia ‘o to e talanoa ki he titeilá. Ko e fo’i vīšione ‘oku ne tuku mai kia tautolu, pea ‘oku ne hanga pē ‘o talamai, he’ene Tō Folofola maí. Hangē ko e *FISA*, ka ko e *FISA* ko e fo’i nga’unu ia ‘atautolu ke ‘ave ‘a e ako, ‘apiako ko e ‘alu tahí mei ‘uta ‘o ‘ave ki he loto vaká, lava lōua ai ke *base* e talēniti ‘o e fānau kuo foaki mei he ‘Otuá. Mālō.

Faka’uhinga ‘Eiki Sea ki he fokotu’u mei he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o

‘Eiki Sea: Hou’eiki, kimu’a pea ‘oatu ha faingamālie ki he Fakafōfonga e Ongō Niuá, pea hoko mai ki ai a Tongatapu 3, ‘oku ou fie fakama’ala’ala atu pē ‘eku faka’uhinga ki he ‘ikai ke hā mai ‘i he ‘aho ni ha vīšione. ‘Oku ‘ikai ke tuhu’i pau mai ‘oku ‘i ai pē ‘ikai. ‘Oku fakahā mai pē ‘oku ‘ikai ke hā mai. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘o fakapapau’i mai pē ‘oku ‘i ai ha vīšione, ka ‘oku ‘ikai ke hā mai, pē ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha vīšione ‘oku ‘ikai ke hā mai. ‘Oku tu’u ‘atā e fo’i faka’uhingá. Ka ‘i he tali ‘a e Fale Aleá, ‘oku fokotu’u mai ‘e he Komití, **‘oku mau tukupā ke ngāue ‘osikiavelenga fakataha mo e ngaahi kupu fekau’akí, ki ha vīšione.** Hou’eiki, ‘oku ‘i ai e fokotu’u ‘i he’etau tēpile he ‘aho ni, ke liliu e “**ki ha**”, ke “**ki he**” vīšione. Hou’eiki, ko e taimi ko e ‘oku tau ngāue’aki ai **ki ha vīšione**, ‘oku faka’atā leva ia ha fa’ahinga vīšione pē. Pē ko e vīšione ‘a e Pule’anga ‘oku nau faka’uhinga’i mai, ko e *TSDF*, pē ko ha vīšione ‘a ‘Ene ‘Afio,

‘oku faka’uhinga’i mai ko e ako ‘a e fānaú, mo e *technical training*, pē ko ha visione ‘a e Fakafofonga ‘Euá, ‘oku ‘i ai ‘ene faka’uhinga ‘a’ana ki he ‘uhinga ‘a e langa fakalakalaká, ka ‘i he kongá faka’osi e sētesí, **‘i hono langa hake mo hakeaki’i ‘a e tu’unga faka’ikonōmika ‘o e fonuá.** Kātoa e ‘ū visioné, tatau pē pe ko e visione ‘a e ‘Eiki Palēmiá, pē ko e visione ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘oku fakataumu’ a ke hakeaki’i mo langa hake ‘a e tu’unga faka’ikonōmika ‘a e fonuá. ‘Oku ‘ikai fiema’u ia ke tau to e tālanga’i pē ko e vīsone ‘a hai. ‘Oku ‘osi mahino pē. Ko e visione ‘a e Pule’angá, he ko e Pule’angá ‘oku ne taki’i ‘a e langa faka’ikonōmiká.

‘A ia kapau te tau ngāue’aki e **”ha”** ‘i ha lau atu ha taha ‘o ne faka’uhinga’i, ‘i ai, ha fa’ahinga visione pē ‘oku ne hanga ‘o langa hake e faka’ikonōmika e fonuá, kau ai e vīsone ‘a e Pule’angá, pē ko e vīsone ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí, pē ko e vīsone ‘a hai. ‘O kapau te tau hanga ‘o fakahū e **“he”**, tuhu’i mai leva ia, he ‘e visione ngāue ke langa hake, ka ‘oku ‘ikai ke tau hanga ‘o fakaikiiki’i pē ‘oku fakangata’i ‘a e visione langa faka’ikonōmika ko iá. Kia au ia, ko e faikehekehe e **“he”** mo e **“ha”**, ‘oku ‘uhinga pē ki he tokotaha ‘oku ne laú, pē ko e hā ha’ane faka’uhinga. ‘Ikai ke ‘i ai hano faikehekehe. He kuo tau ‘osi to’o ‘etautolu e *TSDF* ko ē na’e fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘a ia kapau te tau fakahū e **“ha”**, hangē ko e fokotu’u mai ko eni ‘e he Kōmiti, ‘oku ou tui, taimi ko ē ‘e ‘afiō mai ko ē e Tu’í ki aí, ko e taimi ko eni te ne lau folofola ai ‘a e tohí, ha visione ngāue ki hono langa hake e fonuá, ‘e mokoi pē ‘Ene ‘Afió, ko e ‘uhingá ‘oku ‘asi heni ha vīsone ‘oku ne hanga ‘o langa hake e fonuá faka’ikonōmika. Ko e taimi ko ē te tau fetongi ai e **“ha”** ki he **“he”**, ko hai pē te ne lau hifō. He visione ngāue langa faka... ‘e fakakaukau leva e tokotaha ko iá, ko e vīsone fē. He ‘oku ‘ikai ke hoko atu ‘etau tohi talí, ke ne tuhu’i pau mai, ko fē e vīsone ko ē ‘oku tau ‘uhinga ki aí...

<006>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Sea : ..ka ko e me’a ko ia ‘oku ‘osi mahinó ‘oku ‘i ai pē vīsone ko e *TSDF* na’e ‘osi paasi ‘i he Fale Aleá ni, ka tau foki ki he Folofola ko ia ‘Ene ‘Afió ‘oku ‘ikai hā mai..

Lord Tu'iha'angana : Sea, ki’i tokoni atu he me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ai.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Ke ngāue’aki pē fakalea tali To Folofola fakatatau ki he fakalea e To Folofola Tu’i

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu’ú na pea tapu mo e Hou'eiki ‘o e Fale Alea. Hangē pē ko ho’o me’á, fakama'ala'ala ko ena. Pea hangē ‘oku ‘ikai ha toe fu’u kehekehé, pea ko u tui hangē pē ko ia na’a ku ‘osi ‘oatú, pea ‘oku ou tui ‘e loto lelei ki ai ‘e Palēmia Le’ole’ó. He ko ‘eku ‘uhingá, na’a ku lave ki he tukufakaholo e me’a ko e Tali Folofola he Fale ko eni. Ka ai leva ha faka’uhinga ‘oku meimei tatau ha ongo fo’i lea, fakalea, pē ‘oku na tō kehekehe ‘etau faka’uhingá, pea hangē ko ena ko ho’o me’á, te na mei tatau pē, kae fai’aki e faka’uhinga ‘a e tokotaha ‘oku lau. Ko e tukufakaholo ko ē he Tali Folofolá, ‘oku fakahoko ‘a e lea na’e ngāue’aki mai he Tō Folofola. Pea ko e me’a ia, ko e fo’i fakalea ia na’e ngāue’aki mai ‘e he ‘Ene ‘Afió he Tō Folofolá ko e **ki ha**.. ko ‘eku lave atu ia ki he ngaahi ... Ka ‘oku ‘i ai ha ngaahi faka’uhinga, tau foki pē ki he tali hangatonu ki he Tō Folofolá, ko e hā ‘a e fakalea ko ia na’e fai mai ‘aki ‘a e

Folofola ‘a e Tu’í, ka tau fakahoko atu ‘aki ‘etau Tali Folofola. Tautefito hangē ko ho’o me’á, ‘oku mei tatau pē.

Eiki Sea : Fakafofonga Ongō Niua.

Tokanga ki he faikehekehe ‘a e “ha” mei he fo’i lea ko e “he”

Vātau Hui : Tapu mo e Feitu’ú na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘eikí ni. Sea, ko hono mo’oni ‘oku faka’ofa’ofa ‘a e tohi ia pea mo e anga hono fa’unga. Ko ‘eku fie tokoni ‘aki Sea he ki’i fo’i leá, ki he kehekehe ‘o e **ha** mo e **he**. Ko e tohi ko ia ‘a *Church Wood* ko eni na’a ne fa’u ko ē ‘a e tohi kalama ‘a e me’á, ‘oku ‘asi ‘a e ongo ki’i fo’i leá ni, ko e ongo fo’i mu’a nauna, te na tu’u he nauna, mu’omu’a he nauna. Ko e **..he..** ‘e tu’u he nauna ‘oku pau, te ne tuhu’i mai ‘e ia ‘a e me’a pau. Pea kapau leva ‘e tu’u e **..ha..** pea mahino mai leva ‘e mu’omu’a e nauna ‘oku ‘ikai pau ia. Ha hā, ha ngāue, ha me’a..Ko e **..he..** ko e pehē mai pē **he** ‘oku ne ‘omai fakataha ‘e ia meimei ha’u fakataha ma’u pē mo e fo’i faka’ilonga ‘oku ui ko e fakamamafa pau. ‘A ia ko e ‘uhinga ‘a e kole ko ia ‘a e Tokoni Palēmiá ki he vīsone ke pau. Ko ‘ene pehē **ki ha vīsoné**, ‘oku ‘atā hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai e Feitu’ú na Sea. Ka ko e anga e fakakaukau ‘a e motu’á ni, na’e Folofola mai e Tu’í ia. **‘Oku ‘ikai hā mai he ‘ahó ni ha vīsone**. Tau tali atu tautolu, ko eni te mau ‘oatu ‘e mautolu, ‘io ko ‘ene paú eni, fekau’aki ki he vīsone ko e langa fakalalakaka. Fakakaukau ‘a e motu’á ni Sea, ko ‘ena kehekehe ia ‘a e ongo ki’i fo’i leá, kapau te mou me’a atu ‘o me’a ki ai. Ko e fakamatala ia ‘a *Church Wood*. Sai, ko e ki’i fakatonutonu atu ai pē Sea, he ko u tui mahalo ‘e tokoni atu pē, ko e tokoni pē.

Ko e kautaha *FISA*, fēfē ke ‘ai ‘a e ki’i fakamamafa pau ai kae ongo mālie mo ongo lelei kautaha *FISÁ*. Mo e fo’i me’a faka’osí Sea, ko u ki’i fie kau atu ai pē he faingamālie ko eni **..**‘Otua Mafimafi ‘a e ‘Afioná. Fēfē ke to’o ‘a e ‘Afiona fakamamafa pau ‘i mui aí kae ‘ai ‘Otua Mafimafi ‘a e ‘Afiona, pea kei tu’uloa pē ‘a e pule ‘a Ha’a Moheofo. Ko ‘ene toki mita ia ‘a hono lau ‘o e fo’i sētési. Sea, fakamolemole atu pē na’a ngali fēfē, ka ko e anga eni ‘eku fakatonutonu mo ‘eku faka’uhinga ‘a ‘aku ki he anga e tu’u ‘a e ki’i fo’i leá pea mo e me’a ko eni ‘oku fai ai e tālanga. Ko ia pē Sea mālō.

Fokotu’u ke tali e To Folofola na’e fakahū mai mei he Kōmiti

Sāmiu Vaipulu : Sea ke u fakahoha’a atu mu’a. Tapu mo e Feitu’ú na Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fale Alea. ‘Eiki Sea, hangē ko ia ko ‘eku lave ki ai ‘anenaí, ‘a e fatu e Tali Folofolá ‘o fakatatau pē ki he Tō Folofola ko ia na’e ‘omai. ‘I he palakalafi ko eni ‘oku fai ai e feme’a’aki aí, ko e Tō Folofolá, na’a ne ‘omai e *FISA* ko e fakatātā, hangē ko e me’a ko ia ‘a e Minisitā Leipá ‘Eiki Sea. Na’a ne ‘omai e ngāue ko ē kuo fai ‘e he *FISA*, ko e fakatātā ia ki he vīsone ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai. Pea ko e ‘uhinga ko ē **..ki ha..** ko ē, ‘uhinga ia Sea ke fakahoko ha ngāue tatau ‘i he feitu’u kehekehe ke langa e ‘ekonōmika ‘o e fonua. Ko e fakamatala mahinó ia, ko e me’a ia ko ē na’a ne fakatātā ‘aki ai e ngāue ko ē kuo fai ‘e he *FISA*, koe’uhí ko e ngāue ko ia na’e ‘osi fai pē ia he fonuá ni kimu’a. Na’e ‘i ai e kau ...

<008>

Taimi: 1150-1155

Sāmiu Vaipulu: ... kautaha vaka ‘a e fonuá na’e ako ngāue ai pē kau ngāue pea ko e taimi eni na’e tokolahi taha ai ‘a e kau ‘alu tahi ‘o lava nau ‘alu atu ki muli ma’u ai e pa’anga hū mai. Ko e ‘ekonōmika ia ‘a e fonuá ‘Eiki Sea. Faka’amu mai ‘a ‘Ene ‘Afiō ke fai ‘a e ngāue tatau. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga mai ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vīsone. ‘Oku ‘ikai hā mai tukukehe me’a ko eni ko e *FISA* na’a ne fokotu’u mai e ngāue ko iá ko e me’a ia ke tau muimui ai. Pea ‘oku fokotu’u ko u fokotu’u atu au ‘Eiki Sea tau ‘ave ‘a e Tali Folofola ko ení he koe’uhí kapau te tau ‘ai ki he “**ki he**” ke tau ‘ai ha vīsone. Fiema’u mai ia ke fai ha ngāue ki ai. Hā e ngāue ‘oku fai te tau talaatu ‘oku ‘i ai e vīsone ko e me’a ko ē na’e fiema’u mai he ‘Ene ‘Afiō ‘oku ‘ikai ‘asi ange ha ngāue ia ki he vīsone ko ē kuo ‘osi fokotu’u. Fiema’u ke fai ha ngāue ki ai ‘o hangē ko e me’a ko eni kuo hoko ‘i he *FISA* ‘o tatau mo e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipa Sea. Ko ia ko u fokotu’u atu au ‘oku fakamatāpule ange hono ‘ave ‘i he fōtungā ko ení ‘a e tohí ‘i he’etau ‘ai ke tau hualela atu ‘a e ‘ū me’á ‘o hangē ko e ngaahi fa’u ko ē he ‘aho ni ‘o ‘alu tāvale noa’ia ‘oku ‘ikai ke kei fatu fakamatāpule pea ngali ko e ‘ave ki he feitu’u ‘oku totonu ke faka’apa’apa’i. Ko ‘etau māliu pē ke tau tali ‘aki ‘a e kumi tonuhiá ‘Eiki Sea ‘ikai ke ‘ilo ia pē te tau ‘alu ki fē ka ‘oku fakahā atu ‘i he tali ko ení te mau tukupā te mau fai e ngāue ki ai. Ko e me’a ia ko e tala ē fonuá.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ka u to e ki’i to e tānaki atu pē ke to e fakamaama ange e fokotu’u ‘a e motu’a ni. ‘I he tō folofola ‘o ‘Ene ‘Afiō ‘oku ‘osi māhino pē. ‘I he ‘aho ní ‘oku ‘ikai hā mai ‘i he ‘aho ni ko ha vīsone. ‘A ia ‘oku ‘osi, ‘oku tonu ‘aupito ia he ko hono ‘uhinga foki ‘oku ‘ikai ke hā mai ia ki he ‘Ene ‘Afiō pea ‘oku pau leva ke faka’aonga’i e fo’i lea ‘oku ‘ikai ke hā mai he ko hono ‘uhinga he ‘oku kei nenefu ‘oku te’eki ke fakapapau’i mai ‘e he Pule’anga ko e hā koā ‘a e vīsioné. ‘I he talí Sea ko u faka’apa’apa pē koe’uhí ko e founa angamāheni te tau tali pē ‘o fakatatau mo e founa na’e fakahoko mai ‘aki ‘a e tō folofolá. ‘Oku mole ke mama’o Sea ko ha ‘uhinga eni ke fakafepāki’i ‘a e founa ko ia ki hono talí pea ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni ia ko ha kumi tonuhia. ‘Ikai Sea. Ko u loto pē ke vahevahe mo kimoutolu ‘a e fakakaukau ko ē ‘a e motu’a ni. Ko e taimi ko ē ‘oku fiema’u, fiema’u fakama’ala’ala mai ai ha taha ke hā mahino atú ko e taki lelei te ne fakapapau’i ‘ene talí ‘o ‘oatu.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakakaukau ki he fo’i lea “**ki he**” ko hono ‘uhinga ke fakapapau’i leva ‘a ē ko ē ‘oku ‘asi ko ē ‘i he tali folofolá ‘o pehē te mau fai homau tukupā, ngāue ‘osikiavelenga. ‘I he tukupā ngāue ‘osikiavelenga ‘oku kau ai mo hono fakapapau’i ‘e he Pule’anga he ‘ikai ke tau kumi pē pe fekumi ki ha vīsione ka kuo pau ke tau fakapapau’i ‘a e vīsione ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e folofola. ‘I he ngāue’angá ‘oku ‘i ai foki e taimi ‘e ni’ihi ‘oku fa’a ‘oatu e *direction* ki he kau ngāue ‘oku fiema’u ke ‘ai ē mo ē pea ‘oku ‘i ai leva e tali ‘oku pehē mai, tuku pē mau toki sio ki ai. Ko e taimi ko ē ‘oku faka’apē mai ai e talí ko e taimi ia ko eni ko ē ‘oku ngāvaivai ai ‘a e fetu’utaki mo e fakahoko fatongia. Ko e folofola ko ē ‘a e Tu’í ‘oku faka’apē mai pe ‘oku ‘i ai koā ha vīsione pē ‘ikai pea ‘oku mo’oni pē. ‘Oku te’eki ke hā kitu’a ke māhino. Taimi ko ē ‘e ‘oatu ai e talí ‘oku fiema’u ia ke fakapapau’i e talí ia ke māhino pea ‘oatu hangatonu. Kapau te tau to e faka’apē atu ‘etau talí te tau fananga te tau, ‘e kei nenefu pē pe ‘ete tau fakahoko pē ‘ikai. Ko ‘eku anga ia ‘eku fokotu’u ...

<002>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ...tu’u Sea ke fakapapau’i ‘a e tali pea faka’aonga’i ‘a e fo’i lea **ki he visione** ke mahino ko e visone eni ‘oku fiema’u ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘a ē, mo ē, mo ē ..Te tau fai hotau tukuingata ke fai ia mo ē, mo ē, mo ē. Pea fakahoko leva ke ‘afio mai ‘a ‘Ene ‘Afio. Ko e ngaahi me’a eni ‘oku ‘i Hono Finangalo. ‘Oku ‘i ai pē foki ‘a e ngaahi vīsone kehekehe ia Sea, ‘a e ngaahi Potungāue takitaha pē pea ‘oku ‘osi ‘i ai pē ia. Pea ‘oku ‘i ai pē mo e visone ia ‘a e motu’a ni, ‘i hoku fakahoko fatongia. ‘A ia na’e lave ki ai ‘a e ‘Eiki Minsitā *Trade* ki ai ‘anenai. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e Vīsone ‘a ‘Ene ‘Afio, ki he *slipway*. Na’e ‘asi ia ‘i He’ene Tō Folofola ko ē ‘o ‘ikai ko e ta’u kuo ‘osi. ‘Ikai, ko e ta’u atu. Pea fakatonu atu pē tulāfale atu ‘a e fakahoko fatongia ‘a e motu’a ni, ‘o fokotu’utu’u pea ‘oku lolotonga lele ‘i matangi ‘a e fo’i vīsone ko ia, Sea. ‘Oku lolotonga fakaongoongo eni ki Siaina,, ‘osi fai, ‘osi fa’u ‘a e *proper proposal*, ‘osi fai kātoa mo e talatalanoa. ‘Oku lele lelei. ‘A ia ko e me’a kotoa pē ‘oku fakahoko mai ‘e he ‘Ene ‘Afio. Ko e fatongia ia ‘o e tokotaha kotoa heni ke hapo pea fai hono tukuingata hono fakahoko ‘o e ngaahi vīsone ko ia ‘oku fakahoko mai.

Kapau na’e ‘omai ‘a e vīsone ko eni ki he slipway. Pea u ki’i ta’uta’utu atu au ‘o ... ‘a ia ‘e to e nenefu pē mo ia. ‘Oku fiema’u ia ke ‘omai ‘a e Finangalo ‘o ‘Ene ‘Afio. Pea fakapapau’i ho’o tali mo e fakahoko fatongia. Ke mahino ‘oku pau’aupito koe’uhi ke fakapapau’i ‘oku tau hanga ‘o *produce* mai ‘a e *outcome* ko ia ‘oku fiema’u ko ia, ke ‘Afio ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio pea mo e kakai ‘o e fonua. Ko ia pē Sea. Ko e pou pou ia Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*.

Fokotu’u ke fakalahi tali palakalafi 3 Tali Folofola ke fakafetaulaki’i e ngāue Fale ki he vīsone

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea, mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Sea, ko u lave’i hifo ‘i he Tō Folofola Huufi ‘o ‘Ene ‘Afio. Ko e palakalafi 3, 4, mo e 5 ‘oku ‘uhinga pē ia ki he me’a ‘e taha, kae kamata’aki foki ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke hā mai he ‘aho ni, ko e vīsone ke langa’i hake ‘a e tu’unga faka’ikonomika ‘o e fonua. Ko u laulau hifo ‘a e ngaahi palakalafi Sea, ‘oku ‘uhinga pē ia. ‘Oku fokotu’u mai pē ia hangē ko e me’a ko eni na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki. Pea me’a ‘aki ‘e he Palēmia Le’ole’o. ‘Oku ‘omi ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘ana ia ‘a e vīsone heni. ‘Oku tali ia ‘i he palakalafi fika 4. Ko ia ko e fiema’u mahu’inga taha, ke tokoni ke langa hake ‘a e tu’unga faka’ikonomika mo e ngaahi ngāue’anga mo ha ‘Apiako Fakatekinikale. Pea ko u tui ko e ngaahi palakalafi ‘e 3 ko eni ‘oku ‘uhinga pē eni ia. Ko e ‘uhinga ‘a ‘Ene ‘Afio ke ‘ai ha ‘Apiako Fakatekinikale ‘e lava ‘o ako’i ai ‘a e tamaiki. Pea hangē ko e me’a ko ē ‘oku ‘asi ‘i he palakalafi fika 6. **‘Oku ‘ikai totonu ke kei hokohoko atu pē ‘a e founa lolotonga, hono ako’i ‘a e to’utupu ‘o e ‘aho ni. Kae feinga’i ha ngaahi poto’i ngāue na’a lava ke tokoni ke hoko atu ‘o e mo’ui.** Pea ko u tui ko e vīsone eni ‘oku ‘uhinga ki ai. Pea ko e vete eni ke langa hake ‘aki ko e vīsone eni ‘oku te’eki ke ongo’i ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘oku te’eki ke hā atu mei he Pule’anga. Ke fakamamafa ke langa ha ‘Apiako Fakatekinikale tukukehe pē ‘a e ki’i me’a ko eni ‘oku ‘asi mei he *FISA*. ‘O hangē ko e ngaahi feme’a’aki ‘anenai.

Ko ‘eku kole ‘a’aku ia ki he Tali Folofola ‘i he’etau palakalafi 3 mo e palakalafi 4, ke hoko’i mu’a ke na talanoa ki he vīsone ko ē ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio. Pea ko u pou pou atu ke

ngāue‘aki e **ki he**. ‘Oku mau tukupā ke ngāue ‘osikiavelenga fakataha mo e ngaahi kupu fekau‘aki ki he vīsone ‘a e ‘Afio na, ko hono fakalahi ‘o e ngaahi ‘Apiako Fakatekinikale. Pē ko hano fa’ahinga fakalea pehē.

He ko u tui au. Ko e palakalafi 3 mo e palakalafi 4 ko ē ‘i he Tali Folofola. ‘Oku totonu ko e fakamatala pē ki he fo’i me’a pē ‘e taha. ‘Oku ‘ikai ke kehekehe ia ‘o fakatatau ki he Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio. Ke tau lava ‘o ma’u ‘a e fo’i ... na’e ‘osi me’a’aki pē ia ‘e he Minisitā Fefakatau’aki ‘anenai, pea to e me’a ‘aki ‘e he Palēmia Le’ole’o ‘a e fakakaukau tatau. Ko ia pē Sea. Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Sea! Tapu pē mo e Feitu’u na, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki. Hou’eiki! Kapau te mou me’a ki he me’a ‘oku mau nofo ai mo ‘emau Kōmiti. Minisitā Ako! Tau kei tui tatau pē. ‘Ai pē ke movete ‘etau Kōmiti pea tau tu’u taha pē. Ko u kole atu kia kimoutolu Hou’eiki Pule’anga. Hā e me’a na’e ‘ikai ke mou ‘uluaki laulau ai kimu’a, pea mou toki ‘omai ‘a e ngaahi fakakaukau ko ena ...

<004>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu’ilakepa: ... Minisitā Ako pea mo e Minisitā na’a na me’a ange ki he kōmiti mo e fakahela. Pongipongi ni mou me’a hake ‘o ‘ai ho’omou ngaahi faka’uhinga ‘omai mo ho’omou sai ‘aupito pē ia ‘Eiki Sea, koe’uhí ke ‘ufi’ufi ‘aki ‘a e ngaahi me’a Tō Folofola, kapau te mou me’a hifo ‘i he kupu ‘uluaki ‘o e Tō Folofola ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lave ‘emau tali Folofola ki ai, ke fakatemokālati hono ‘ave lao ke alea’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea, na’e kau ia ‘i he Folofola ‘a e Tu’i. Mou me’a hifo ki he vīsone mo e me’a ‘oku mau hanga ‘o feinga’i ke tatau kotoa ke tuku ‘a e fetō’aki ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. Ko e me’a na’a ku lave ‘Eiki Sea ki he fo’i lea napangapangamālie ‘oku tatau pē me’a kotoa ‘Eiki Sea.

Pea ‘oku ou kole atu hou’eiki ‘ai ‘ē, ‘ai ‘a e me’a ko eni na’a mau ‘ai, kae fai mo tau nga’unu, pea kapau ‘oku mou loto ke ‘ai, tonu ke mau foki ‘o to e liliu ‘Eiki Sea ...

Lord Nuku: ‘E Sea kole pē mu’a, te ke tali pē ke u ki’i fehu’i atu pē. Ko ‘eku ki’i fehu’i atu ia hā ‘a e me’a na’e ‘ikai ke mou lave ai ki he me’a ko ena ko ē na’a ke me’a mai ‘aki mu’omu’a ke kakato ho’omou Tali Folofola.

Lord Tu’iha’angana: Mo’oni ‘aupito ‘Eiki Sea me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu’ilakepa: Kā ko ‘eku ‘uhinga ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Fakatonutonu atu.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Tokoni Palēmia ...

‘Eiki Sea: Me’a mai fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e fakatonutonu atu pē ‘uhi he na’e me’a foki ‘a e ‘Eiki Nōpele na’e ‘ikai ke fai ha lave ia ki he ngaahi me’a fakatemokālāti ko eni ko ē tau pehē pē ki he *public consultation*, ko eni ‘oku hā pē ‘i he kupu ‘i he palakalafi fika 2. Ko e palakalafi fika 2 ena ‘oku hā lelei pē ai, ‘a e kei mokoi lelei ‘a e Finangalo ‘a ‘Ene ‘Afio ke kei hokohoko atu ‘a e alēlea mo e kakai, ‘a ia ko e fo’i makatu’unga ia ‘o e ...

Lord Tu’iha’angana: Fakatonutonu Sea. Ko e me’a ia ko ē na’e fa’u ai ‘a e kōmiti ‘a e me’a ko eni pea ko eni kā ‘oku feinga mai ‘a e Pule’anga ke fakahā ‘oku ‘i ai ‘enau, talamai ‘e ē ‘o hangē ko ia na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘oku ‘i ai ‘a e vīsone, ‘oku tonu ke pehē atu na’e ‘ikai ke lotu ‘a e Pule’angā ia ke ‘ave ‘a e lao ‘o *consultation* pea tau takitaha fakatonu atu leva mei he tafa’aki ‘e taha ‘enau. Ko e tali eni ko ē ‘oku napangapangamālie mo fefaka’apa’apa’aki. ‘Ikai ke tau ‘a ia na’a ku talaatu tuku pē Folofola hē tau tali atu pē hē, pea ko eni, pea ‘ai leva kapau ‘oku tau ‘uhinga ke tali pehē pea tau takitaha ‘oku hala ena ia ‘e Ho’o ‘Afio he ‘oku ‘i ai ‘emau me’a ‘amautolu na’e pehē na’e pehē na’e pehē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki mu’a ka u ki’i tokoni atu pē mu’a he ‘oku ou ongo’i ‘e au ‘e Sea ‘oku ‘alu ‘a e feme’a’aki ia fekau’aki pē ‘oku ‘i ai ha vīsone pē ‘ikai ‘a e Pule’anga. Ka ‘oku ou kole atu ‘a e mahu’inga ko ē kiate au ke tau talanoa ki he fo’i vīsone ‘a ‘Ene ‘Afio. Te u lau atu ‘ene Tō Folofola he palakalafi hono 4. **Ko ia ai ko e fiema’u mahu’inga taha ke tokoni’i ke langa hake ‘a e tu’unga faka’ikonomika mo e ngaahi ngāue’anga ko ha ‘apiako.**

Ko e ‘uhinga kiate au ia ‘oku fiema’u ke tau to e ki’i ‘a ia ko e te u fakatātā ‘aki pē eni, ko e *FISA*, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vaka muli ‘oku nau ngāue’aki ‘a e *standard* fakapolofesinale fakamāmani lahi, ‘o lava ‘o *operate* ‘i he ngaahi tahi ‘i muli. ‘Oku hanga ‘e he *FISA* ‘o ‘omai ‘a e ngaahi *standard* ko ia ‘o fakalele ‘aki ia ‘a e ngāue’anga, pea ‘oku ‘i ai hono *procedures* pau ia ‘o’ona. Pea ko e ‘uhinga ko ē ‘eku ma’u ‘e he motu’a ni ia ‘a e fo’i mōtolo ko ia, ko e me’a ia ‘oku ui ko e ‘a e me’a fo’ou ‘oku ‘asi ‘i māmani ko e ‘api ko e ngāue’anga ko e *learning organization*.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a ‘Eiki Minisitā, Minisitā fakamolemole foki mai mu’a ki he’etau tohi ‘a eni na’a mau ‘omai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ko eni Sea ‘oku ou lave atu ai he ‘ikai ke lava ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai, ‘oku ke me’a koe ia ki he Tō Folofola ‘a e Tu’i ‘oku ‘ikai ke tau kau tautolu ‘i he Tō Folofola ‘a e Tu’i, kuo ‘osi Folofola mai ia pea kuo mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua, ko e tohi ko ē na’a mau ‘omai fakatonutonu ‘a e fakau’a...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘ikai ko ha’aku, ko e fakatonutonu eni kā ‘oku ‘ikai ke u tali ‘e au ha’ane ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu atú he ‘oku mole taimi ‘a e to e fakamatala hake hangē eni ia ‘oku ke to e ‘ai ke ako’i ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai he’ikai te ke a’usia ‘e koe ‘a e me’a ko ia, tuku ke tau takitaha fakamatala’ene a’usia, fakamatala ‘e koe ho’o a’usia.

Lord Tu'ilakepa: Ko e a'usia ko ena 'oku ke tui ki ai ko e fu'u me'a ia 'a e 'apiako pea 'oku tuku 'a e me'a ko ia 'i he 'apiako. Me'a mai ki he me'a ko eni 'oku fekau'aki mo e tohi.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, Fakafofonga Nōpele kātaki 'o me'a hifo ki lalo, 'Eiki Minisitā kuo 'osi ho taimi, te u to e tuku atu ho faingamālie, hou'eiki toloi 'a e Fale ki he 2.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<005>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko 'etau feme'a'aki 'oku kei 'i he Līpooti mei he Kōmiti Tali Folofola. Pea na'e 'i ai 'a e ngaahi Fokotu'u, ka ko e Fokotu'u ko ē mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga na'e to e fakafoki pea 'oku 'i ai 'a e fokotu'u mei he 'Eiki Palēmia Le'ole'o, fekau'aki pea mo hono liliu 'a e **ki ha** ki he **ki he**. Pea na'e 'i ai mo e fakamanatu mai mei he 'Eiki Nōpele ko eni 'o 'Eua. Ke tau fakatokanga'i 'i he ngaahi tohi ko ē 'i he kuohili, na'a tau ngāue'aki 'a e lākoifie. 'A ia 'oku kehe ia mei he fakalea ko eni. Ko e tohi ko eni 'i he lolotonga ko e lākoifua. Na'e tā'ofi hono fakamafola atu 'a e feme'a'aki koe'uhi ko e natula ko ē 'etau ngāue 'i he efiāfi ni. Pea 'oku kei hoko atu pē 'a e feme'a'aki.

Hou'eiki! 'Oku ou tui ko e 'isiū ko eni 'e malava pē ke tau faka'osi 'i he 'aho ni. Pea 'oku 'ikai tonu ke to e toloi atu koe'uhi pē ko e faingamalie 'oku pau ke kumi 'e he ni'ihi ko eni 'e fili atu ke nau fakahoko 'a e ngāue ko eni ki he 'Ene 'Afio, Kuo pau ke kumi 'a e *appointment*. Kole atu Hou'eiki, ke tau fakanounou. Te tau tali pē ta'e tali, ka tau hoko atu. Ko u tui kuo 'osi mahino 'a e ngaahi poini mo e 'u...'i he 'etau feme'a'aki. Me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Fokotu'u mahino pē vīsone Pule'anga kae tali e Tali Tō Folofola he 'oku faka'ofu'ofa

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea. Pea ko u fakatapu pē ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u fakamālō pē Sea mo e Kōmiti, kae 'uma'ā 'a e kau mēmipa 'o e Kōmiti. Ko u fie lave pē ki he tohi Sea, 'oku faka'ofu'ofa. He ko 'enau fai hono fakahoko 'o e fatongia ko eni, ko e fakahoko ia ma'a e Feitu'u na Sea. Pea koe'uhi, he ko 'ene tu'u pehē 'oku faka'ofu'ofa ko e 'uhinga 'e toki mahino te tau ngāue fakataha. Na'e 'i ai foki 'Ene Folofola. Ko e me'a ko eni 'e pau ke tau ngāue. 'E ngāue 'a e Falé pea mo e Pule'anga. Pea 'oku mahino pē ia, neongo na'e Folofola 'oku 'ikai ke hā mai 'a e vīsone. Ka ko e Pule'anga kotoa pē 'oku 'i ai 'ene vīsone. Pea 'oku tu'u pē ia 'i he *TSF* 'i he ngaahi Tohi Patiseti. 'Oku 'osi fakamatala kātoa 'a e 'u fokotu'utu'u 'a e Pule'anga. Ka ko u tui ko e me'a ko ē na'e 'ohake 'e he Minisitā Leipa ke hā sino mai 'a e ngaahi me'a ko ia. 'Oku fiema'u 'e he 'Ene 'Afio, ke 'afio. Ka 'oku 'i ai leva ha ngaahi me'a pea 'ai ke hā sino mai, ko e me'a eni 'oku hoko. Kae 'oua te tau nofo pē 'o lau ko e me'a ē, ka 'oku 'ikai ke fai ha me'a ia 'e taha.

Ka ko u tui ko e me'a 'oku mahu'inga heni. Ko 'etau fai 'a e tohi ko eni. Ko 'etau fakafofonga'i hotau Sea 'o e Fale Alea. Ko 'ene tohi ki he 'Ene 'Afio. Ke tali 'a Folofola, na'e tō mei he 'Ene 'Afio he huufi 'o e Fale ko eni. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ko eni ke tau toki ngāue fakataha

ke fakakakato ‘a e vīsone. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga pē ia ko e Pule’anga. ‘Osi mahino pē ia. Ka te tau ngāue ‘i he Fale ko eni. Taimi ko ē te tau toki alea’i ai ‘a e Patiseti. Te tau ngāue fakataha ki he me’a ko eni ke fakahoko ‘a e me’a ‘oku Folofola ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio. Pea ko ia Sea, ‘oku ou fakatapu pē mo e Kapineti. Pea ko u fokotu’u atu pē Sea ke tau fakanounou pē. Ka tau tali pē mu’a ‘a e tohi ko eni. Kuo ‘osi faka’ofa’ofa pē ‘i he’ene tu’u pē ‘a’ana Sea. Kuo ‘osi kakato pē ‘a e ‘u me’a na’e fai ki ai ‘a e Tō Folofola pea mo e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e faka’amu. Pea ‘oku ‘osi ‘i ai pē mo e vīsone ia ‘a e me’a. ‘Osi mahino ia ‘a e vīsone ‘a e Pule’anga. Kapau te tau ngāue fakataha atu, ‘anautolu mo e Fale. Ko ‘etau ngāue ia ‘e fai. Pea ‘oku tau ‘oatu ‘a e tohi ki he Feitu’u na Sea. Pea ko ho’o....

<004>

Taimi: 1420-1425

Lord Tu’ivakanō: ... tali ia ‘a e Tali Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio. Fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea pea tapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Faka’apa’apa ‘aupito ki he ngaahi fakamalanga ko eni te u ki’i me’a nounou atu pē Sea. ‘Oku ou tui foki ki ho’o me’a ko ē ‘anenai ‘oku ua ‘a ‘ene ‘ikai ke hā mai ha vīsone, ko e ‘uluaki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vīsone, ko hono ua ‘oku ‘i ai pē vīsone kā ‘oku ‘ikai ke ‘ai ke hā mai. ‘A ia ko e talī ‘i he anga ‘eku fakakaukau kapau ko e tu’unga ‘oku ‘i ai pē vīsone, ka ‘i he tu’unga ko ē ‘i he taimi ni ‘oku ‘ikai ke lava ‘o hā mai, te tau tali ai, he ‘ikai ke tau tali ‘o hangē ia ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vīsone. Pea ko ia ai Sea ‘oku ou tui ki he fulihi ko ia ‘a e **ha** ki he **he**. ‘Oku ou lele ki ‘anenai fakamolemole atu pe Sea na’a ngali ‘oku ‘ai ke ngali ta’efieauna, hala ‘ata’atā, kā ko e fakakaukau ko e *relationship* foki eni ‘atautolu pea mo e Tama Tu’i, ‘ikai ko ha felāve’i ‘oku faingofua he ‘oku pau ke tau faka’apa’apa kiate ia. Kā ko hono pehē mai ko ē ‘oku ke ‘oua tau fakaalaala na’a tau hanga na’a pehē ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘o ‘afio’i pē ‘oku tau pehē ‘oku loi, ‘ikai ke u tui ko ha ‘uhinga lelei ia, ko e ‘uhinga lelei ko ‘etau fakahā ‘a e me’a ko ē ‘oku mo’oni. ‘Oku ou fakakaukau ko e fakatātā totonu taha pē heni ko ‘etau sio ki he Tohitapu ki he felāve’i ‘a e kau Palōfita mo e ngaahi Tu’i Ha’a ‘Isileli. Ko e felāve’i faingata’a mo’oni ia, he ko e mafai ‘oku ‘i ai, kā ko e taimi pē ‘oku fakahā ai ‘e he ‘Otua ia ki ha Palōfita kuo pau ke ne fakahā ‘e ia ‘a e me’a, ‘a e me’a pē ko ē ‘oku totonu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e taha ai ko e pehē ke ‘ai ke fūfū’i ‘a e mo’oni.

‘Oku ou mālie’ia ‘i he fo’i pea neongo pē na’e ‘i ai si’i kāinga Palōfita ia ne si’i mole ai ‘enau mo’ui, kā na’e ‘ikai ke pehē ia ‘e to e liliu ai ‘a e fo’i tu’unga ko ia, ko e fo’i me’a ko e Palōfita ‘oku ou pehē mālie taha ‘ene fai ‘a e fo’i fatongia ko ia ko Netane. ‘Osi ‘a e fo’i ta’u ‘e taha ‘osi ko ia ‘a e me’a na’e hoko ko ē kia Pātisepa mo ‘Ulaia, fakapoongi ai ‘a ‘Ulaia, ma’u ‘e Kingi Tevita ‘a Pātisepa, ‘osi ‘a e ta’u ‘e taha kei fai pē ‘e he Tu’i ia ‘i hono fatongia fakamaau pē ia, he fonua, muhu pē kakai, muhu pē ‘i mui, muhu pē ‘i mui, hala’atā ha taha te ne fakato’oto’a ke ‘alu ‘o lea ki he Tama Tu’i, ko Netane pē, ‘osi ‘a e fo’i ta’u kakato ‘e taha. Kā ko e founa ko ē na’e fai ‘e Netane na’a ne hanga ‘o feinga’i ‘ene fo’i fakahā hono fatongia mou ‘osi hanga pē ‘o mea’i, na’a ne hanga ‘o fakahā, na’e ‘i ai ‘a e tangata koloa’ia mo e tokotaha masiva, lahi ‘ene fanga pulu mo ‘ene fanga sipi, taha pē ‘a e ki’i sipi ko ē ‘a e masiva, pea hangē pē ia ha taha ko ē ‘i he fānau hono ‘ofefine ‘oku ne hanga pē ‘o tauhi ‘a e ki’i sipi, ha’u ‘a e tokotaha ia ‘o ‘a’ahi mai ki honau ‘api, ‘alu ia ‘o to’o mai ‘a e ki’i sipi, to’o mai ia mei he fatafata ‘o e ki’i ta’ahine ko ē ‘a e motu’a

‘o ha’u ia ‘o fai ‘aki ‘ene feilaulau, te’eki ai pē ke motu atu kaila ‘a Tevita, ko hai ia hoku Pule'anga ‘e mate ‘a e tokotaha ko ia, pea totongi liunga 4 ‘a e me’a na’a ne fai ki he masiva.

Pea fakahoko atu ‘e he ‘e Netane ko koe ia, tō ta’utu ‘a Tevita ‘o fakatomala, kuo pau pē ke ‘i ai ‘a e taimi ko ‘etau *relationship* ‘i he anga ‘eku tui pea mo hotau Hau, fai pē ia ‘i he ma’a mo e mo’oni, ‘oua te tau ‘ai ‘etautolu na’e ‘iai ‘a e me’a heni na’a ku ki’i hoha’a ai.

<005>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... tapu pē mo ho Fale ni ho Sea, ‘Eiki Sea, na’e ‘i ai e me’a ‘a e Fakafōfonga Nōpele Vava’u he me’a pē homau kāinga, ki’i fine’eiki, nofō pē i Palasi, fa’a ‘alu ia ‘o tala, ko e hā, me’a mai ko e folofola ‘a e Ta’ahiné, ‘a e Tu’í, ke hā, mo hā. Na’a ku loto mamahi ai, ‘ikai, ‘ikai, ‘ikai, ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke ‘omai ‘o ‘ai heni, me’a pē ia ‘atautolu hē. ‘Etau fa’ahinga faka’aluma pehē. Ko e loto ia e motu’a ko ení, ‘oku ‘ikai ke pehē ni ia ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga loto kehe, hoku lotó. Ko e me’a ko iá ia, ‘oku totonu ke tuku, ka ko e taimi ‘oku tau felāve’i ai pea mo hotau Haú, tau fai e mo’oni. ‘I ai ha ki’i taimi e taha ‘oku ki’i faingata’a, ka ko e me’a pē ...

Faka’ikai’i ‘oku fakangali lelei pē ‘a e Tali Tō Folofola ‘a e Kōmiti Tali Folofola

Lord Tu’iha'angana: Sea, fakatonutonu. Ko ‘eku fakatonutonú, ‘Eiki Minisitā, me’a mai pē ia he’ene poiní. Ko e ‘ū me’a ko ení na’e ‘oatu ko ení ‘emautolu ko ení mo e Hou’eiki ko ení na’e ‘omai ‘ane ho’atā, hangē ko ē ‘oku ne pehē mai ‘e ia ko e ‘ai ke mau fakangali lelei ka ‘oku loi. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. Ko ‘emau pehē atu, ‘oku ‘osi ‘i loto kātoa pē ‘a e ‘ū naunau mo e ‘ū me’a ko iá he fakalea ko ení. Kae ‘oua te ne pehē mai ‘e ia ko e ‘ai ke tau fakamatamata ngalingali lelei pē ka ‘oku ‘ikai ke pehē. Malanga mai pē ia he’ene poiní, ‘uhingá he ‘oku mau pehē atu pē ‘emautolu, ko e me’a ko ení ‘oku fakahoko ko ē ki he ‘Ene ‘Afió, ‘oku ‘osi ‘i loto kātoa pē ia ‘i he fakalea ko ení ‘o e tohi na’e fa’u mai ‘e he Kōmiti.

Taukave ‘ikai ha vīsone ‘e pau he ngāue’aki ‘a e fo’i lea “ki ha”

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, mālō ‘aupito Sea, pea ‘oku ou faka’apa’apa pē ki he ongo Nōpele Ha’apaí. Na’e fakahoko mai pē ‘e he tokotaha heni. Ko e ‘ai ke tau pehē atu, ‘oku ‘ikai ke ‘afio’i ‘e he ‘Ene ‘Afió, pē na’a kuo loi ‘Ene ‘Afió, ‘ikai. ‘Oku ‘ikai ke pehe ni ko ‘eku fa’u hake eni, ko ‘eku feinga atu eni ke ma’u ‘a e fo’i laumālie totonu ‘etau felāve’i mo e Hau, hotau fonua ni. Pea ko e anga ia ‘eku tuí, fa’itelihā pē, Sea, ho Falé ‘ou, ka ko e anga ia ‘o ‘eku tuí. Ko e taimi ko ē ‘e ‘ai ai e “he”, ‘e mahino leva na’e ‘i ai pē e palani, pea te tau muimui ki he palani. Ko e palani ko ia ‘e fua’aki kitautolú, ‘etau fai fatongiá. Ko e pehē atu ko ē, te mau toki ngāue ki ha palaní, ‘oku **‘ikai ha me’a ia ‘e pau**, ka kuo ‘osi ‘i ai pē foki e palani ia. Te tau toki ō, pē ko e hā e me’a, te tau toe ō ‘o fou ki ai ‘o talaange ko e me’a ia te ke hanga ‘o sivi’aki ‘emau fai fatongiá. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e pau. Ko ia ‘oku ... pea ‘oku ou ongo’i ‘e faingofua ange e taimi te u fakamatala atu ai e *Budget Statement*, he koe’uhi te u lea mo’oni atu foki he me’a ko iá, mei he palaní. Ko ia pē, Sea, tapu mo e Feitu’u na. Mālō ‘aupito.

'Eiki Sea: Me;a mai, 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Toutai: Fakatapu atu 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Fale 'eiki ni. Ko e Sea, ko e ki'i fie tokoni atu pē, Sea. Ko e ki'i fokotu'u atu pē, pē 'oku fēfē 'a e me'a mai 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale 'eiki ni, pē 'oku sai pē, pe 'ikai, ki he ongo tafa'akí fakatoloua. 'A e palakalafi pē ko ia hono tolú, 'a ia 'oku fakalea 'o pehē. **'Oku mau tukupā ke ngāue 'osikiavelenga fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki, ke hā mahino 'a e vīsone ngāue, ki hono langa hake 'o e hakeaki'i 'a e tu'unga faka'ikonómika 'o e fonuá.** 'A ia ko e ki'i tānaki atu pē ki ai, **ke hā mahino 'a e vīsone ngāue** koe'uhí pē, fakatatau ki he tō folofola 'a e Tama.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, ko ho'o fokotu'u mai, ke 'oua 'e liliu e **"ha"** 'o fakahū e **"he"**, kae tānaki mai e **mahino**. Tu'uma'u pē e **"ha"** kae tānaki mai ki ai e **mahino**.

Fokotu'u tānaki atu "ke hā mahino 'a e vīsone ngāue" fakatatau ki he Tō Folofola

'Eiki Minisitā Toutai: Ko ia **ke hā mahino 'a e vīsone ngāue**. Mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Poupou, Sea, to e hā mahino ange 'a e fo'i fokotu'u ko iá.

'Eiki Sea: Fakafoki ho'o fokotu'u mai ke fetongi e **"ha"** ke **"he"**.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia. Tu'u pē e **"ha"** ia 'o liliu e ha ia ko ena ke **hā** veape. Ke hā mahino ange 'a e vīsone ngāue, ki hono hokohoko atu ai pē ko ená. Mālō.

'Eiki Sea: 'Oku ou tui mahalo kuo loto lelei ki ai e Hou'eiki. Ko ia? Poupou e fokotu'u ko iá. Me'a mai e 'Eiki Fakafofongá ...

<006>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Sea : ... Nōpele Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu : Sea tapu mo e Feitu'ú na, ko u tu'u pē au ke poupou atu ki he me'a 'a e Fakafofonga Tongatapu mei he tēpile ni, fekau'aki mo e fakangatangata 'o e mahu'inga e ngāue e Falé ni he ko e Tō Folofola mai pē ia ki he Fale. 'Oku ou lave'i 'e au 'e Sea 'a e Tali Folofola ko ení, hōhoa tatau pē ia ke fai'aki hano tali e Tō Folofolá ni, fekau'aki mo e koloa na'e tō ho fale. Ko e ngaahi fakatonutonu kalama ko ení Sea kiate au tapu pē mo e Tokoni Palēmiá mo e 'Eiki Minisitā, Toki fakahoko mu'a ia ke hā mai 'i he Lipooti Fakata'ú, mo e ngaahi palani 'a e Pule'angá, 'uhingá ko e fatongia ia 'o e Pule'angá 'oku 'ikai ke ala atu 'a e Fale Alea. Ko e hili pē 'etau paasi eni ho'omou patisetí ho'omou Laó, pea ko e ngaahi Lao fekau'aki mo e ngāue te mou fakahoko ai 'a e ngaahi vīsone 'e hā mai aí, pea toki fakahoko mai leva ia, 'i he me'a 'oku 'ikai ke kau ai 'a e Fale Aleá 'i ha'amau fakatonutonu. 'I ho'omou ngaahi Lipooti Fakata'ú, mo e hā 'a e ngaahi 'ū me'a fakalao pē he Falé ni kuo paasi mei ho Falé, 'o fakamo'oni huafá ki ai e Tu'í mo

e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue pē ia fakangāue 'a e Pule'anga. Tuku mu'a Sea ke toki ha'u 'a e ngaahi lelei ko iá, Ko u kole fakamolemole pē ki he Pule'anga. Ko e Tō Folofola ia ko ení, fe'unga pē ia mo e tali 'etau nofo 'i he 'ātakai 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e tafa'aki ki he *Executive power*, 'e fakahū mai ai ho'omou patiseti. Ko e hū mai pē hení ko e 'uhingá ko e Lao Fakaangaanga. 'E toki hā ai kitu'a, pea fua ai 'a e fakafuo ko ení 'o 'etau alea 'oku fai he Falé ni 'i he Lao 'e paasi atu mei hení. Ko u pehē 'e au Sea, ko e tali ko ení 'o e Tō Folofola ia 'a e Tō Folofola 'a e Tama Tu'í mo e fatongia ho Falé, lava pē ia ke fakangatangata 'o e mafai 'o e Feitu'ú na mo e Kōmiti ho Falé, 'o tali pē 'a e koloa na'e tō ma'a e Fale Alea. Neongo pē na'e fai 'ene fakatapu fakatapu, faka-laumālie e Feitu'ú na mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā, 'e fakangatangata pē ia ki he 'uhinga 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea, kiate au, 'oku ou tali lelei 'e au, e mafolofola lelei e maama e tali 'o e Tali Folofola ni mei he Tali mei ho Fale Aleá, 'i he ngāue 'a e kau Mēmipa na'e fokotu'u 'e he Feitu'ú na. Tuku ā 'a e **..ki he..** ia mo e **..ki ha..** mo ha me'a 'oku ngali 'oku 'ikai ke hā maí, me'a ia 'a e Pule'angá ke nau ngāue'i, pea 'oku mau falala atu ai kia moutolu 'oku 'ia moutolu 'a e mafai. 'E unga ki ai e Pule'angá ki he lelei e faha'ita'u ko ení, mo ha toe fakalalakala 'o Tongá ni. 'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua, 'a 'etau loto faka-e-tangatá, ke tau fakahaa'i ha vaivai 'o ha taha. 'E tala pē ia 'e he ngāue lelei, 'e 'ikai puli e mo'oní mo e ngāue lelei kuo mou fai. Ko ia pē Sea ko u fokotu'u atu, ko u tali 'e au 'a e Tali Folofola ko ení kae toki fai atu ha fakakakato. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i tokoni atu pē au taimi si'i pē. Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e fo'i fokotu'u 'oku 2 pē, 'oku 'ikai ke to e pehē ia ke 5 pē 6, pea ko e ki'i fakatonutonu ko e ki'i me'a si'isi'i. Ko u tui kuo 'osi tali 'etautolu fakalūkufua 'a e ki'i fo'i fakatonutonu 'e 2 ko ia. Ko ē kuo holomui 'a e fokotu'u 'a e *DPM*. Ko e ki'i tānaki ē kuo fokotu'u mai 'e he Minisitā e Toutaí, ke tau tali ia. Ko e ongo ki'i fokotu'u pē 'e 2, pea kuo 'osi tali pea 'oku ou tui kuo tau laumālie lelei ki ai e Hou'eiki. Ko u fokotu'u atu ke tali 'a e ongo ki'i fokotu'u ko ia ka tau hoko atu ā, he 'oku 'ikai ke ta'epalanisi pē ta'e'uhinga. Fokotu'u atu. (*ne poupu*)

Sāmiu Vaipulu : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Ko u tui 'Eiki Sea ko e me'a mahu'ingá pē ha me'a 'oku tau felotoi ki ai, pea ke hoko 'a e lelei fakalūkufua. Ko u tui 'Eiki Sea hangē ko ia ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Toutaí, 'a 'ene fakatonutonu ko ē na'a ne 'omaí, 'oku ou tui 'oku fenāpasi pē ia mo 'etau tohi ko ení, **ke hā mahino** 'i he vaha'a ko ē, pea mo e fokotu'u ko ia 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Euá, 'e **lākoifié** ..ke fakatonutonu ki ai e .. lākoifua, pea 'oku ou tui mahalo Sea ko 'etau lavá ia. Fokotu'u atu Sea mālō.

Pāloti'i tali Lipooti e Kōmiti Tali Folofola & ongo fakatonutonu ki he tohi Tali TōFolofola

'Eiki Sea : Hou'eiki, kapau 'oku tau tali e fakatonutonu 'e ua ko iá, kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti pea mo e fakatonutonu 'e ua ko ení kuo tau felotoi ki ai kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai a ...

<008>

Taimi: 1435-1440

Kalake Tēpile: ... Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’ihangana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou’eikí toko 17.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko e fika fā ‘etau ‘asenita ‘oku lava. Ko u kole atu ki hono fili ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘e taha pea mo e Fakafofonga Kakai ‘e taha ke ne fakafofonga’i atu ‘a e Sea mo e Falé fakahoko atu ‘etau tohi talí ki he ‘Ene ‘Afīō. ‘Oku ou fili atu ‘a e Fakafofonga Nōpele Vava’u, *Lord* Tu’ilakepa pea mo *Hon.* Veivosa Taka, Sea Kōmiti Kakatō ke na kumi ha’ana taimi *appointment* pea mo ‘Ene ‘Afīō.

Hou’eiki koe’uhí pē ko e ngāue ko eni ‘oku tuku atu ki he, ki hotau ongo Fakafofonga, tōloi e Falé ki he 10 e Mōnite mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Falé, Lord Fakafanua.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga